

АБДУЛАҲАД МУҲАММАДЖОНОВ

Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир аъзоси,
тарих фанлари доктори

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

(Тарихий очерк)

ҚОМУСЛАР БОШ ТАХРИРИЯТИ

ТОШКЕНТ

Кенг китобхонлар оммасига ҳавола этилган ҳабу рисолада Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида ташкил топган Темур ва Темурийлар салтанатининг барно эъланини жараёнлари, бу давлатнинг ички ҳаёти, ташқи муносабатлари, соҳибқирон ва ворисларининг мамлакат ободончилиги йўлида олиб борган амалий фаолиятлари ҳақида хикоя қилинади. Рисолада бу даврнинг илм-фан ва маданий ҳаёти, ҳунармандчилик, меъморчилик, савдо ва пул муносабатлари масалаларига алоҳида эътибор берилган. Мавзу ҳозирги кун нуқтаи назардан эркин ва ҳолис ёритилган.

Масъул муҳаррирлар: Муроджон АМИНОВ
Абдуқайюм АБДУРАХИМОВ

4101000000

М _____

375 — 94

© Қомуслар Бош таҳририяти, 1994

СУЗ БОШИ

14-асрнинг 2- ярми ва 15- аср Ватанимиз тарихида воқеаларга ниҳоятда бой тарихий сабоқ даври ҳисобланади. Чунки бу даврда мўғуллар ҳукмронлиги ва феодал тарқоқлик тугатилиб, боқинчиларнинг вайронагарчиликлари ва бир ярим асрлик зулмлари оқибатида иқтисодий, маданий-маърифий турғунлик ҳолатига тушиб қолган мамлакатимиз ўз мустақиллигини қайта тиклашга киришди. Бу дийрда Амир Темур бошчилигида ягона туг остида марказлашган, кучли ва мустақил феодал давлат ташкил топди. Марказий Осиё халқлари ҳаётида юз берган бу тарихий воқеада, шубҳасиз, Амир Темурнинг хизмати ғоят буюқдир. Ўз давлатининг куч-қудратини ошириб, уни мустаҳкамлаш учун авваламбор у ҳарбий ва иқтисодий ислоҳот ўтказди. Яхши қуролланган мунтазам қўшин тузди. Давлат бошқарув тизимларини ҳарбий стратегия (савқулжайш) ва тактикаси (таъбиятулжайш)ни ишлаб чиқди ва қаттиқ синовлардан ўтказди.

Амир Темур бу даврда Мовароуннаҳр ва Хоразмга муттасил тазйик кўрсатиб турган Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши бир неча бор қўшин тортди. Уралда Қундузча, Кавказда Тарак дарёлари бўйида бўлиб ўтган икки шиддатли жангда Темур душман устидан ға-

лаба қозониб, Олтин Ўрдага ўзини ушлаб ололмайдиган даражада қакшатқич зарба берди. Унинг бу ғалабаси туфайли Олтин Ўрда тазйиқида яшаётган Россия қаддини ростлаш имкониятига эга бўлди ва унинг истиқболи учун катта йўл очилди.

Бу буюк жаҳонгир тарих тақозоси ва ўрта асрларнинг удум ва таомилига асосан ўз давлати чегараларини кенгайтиришга ҳаракат қилди. У Ҳиндистон, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. Анқара шаҳри яқинида Туркия Султони Боязид I Йилдирим қўшинлари устидан ғалаба қозониб, бутун Европани ҳайратга солди. Бу ғалаба туфайли Туркия тазйиқидан ҳалос бўлиб олган Европа қироллари Темур ва унинг ворислари билан бевосита алоқалар ўрнатишга шошилдилар.

Буюк саркарданинг Хоразм ва Олтин Ўрдага қарши курашиб уларни енгиши, Эрон, Озарбайжон, Ирок, Ҳиндистон, Сурия ва Туркияга қилган юришлари Темур давлати қудратини оширди. Амир Темур 27 мамлакатни ўзига бўйсундириб, ўз давлатини жаҳоннинг буюк империялари қаторига кўтарди. Унинг ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр дунё тараққиёти билан бевосита боғланиб, жаҳоннинг илғор мамлакатларидан бирига айланди. Буюк ипак йўлининг катта қисми Темур давлати назоратига ўтди.

Ўрта асрларнинг бу улкан давлатини идора этишда Амир Темур феодал бошқарув тизимининг асосий қонун-қоидалари — «Тузуқлар» ни яратди. Ислоҳ дини мафқураси ва аҳкомларига суяниб, у ўз «Тузуқлари» асосида эл-юртни бошқарди ва мамлакатни обод этди.

14-аср охири — 15-аср бошида Мовароуннахрда ўрнатилган нисбий осойишталик шубҳасиз мамлакатнинг иктисодий ҳаёти ҳамда ишлаб чиқариш кучларининг ривожидан ижобий омил бўлди. Хўжаликнинг асоси бўлган деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо кенгайди, фан ва маданиятнинг равнақи учун маълум шарт-шароитлар вужудга келди.

Бу даврда Мовароуннахрнинг Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз), Тошкент, Шохрухия (Банокат), Термиз ва бошқа кўпгина шаҳарлари гавжумлашиб, ўзининг топографик кийёфаси, аҳолисининг касб-ҳунари, ички ва ташқи алоқалари билан ўрта асрлар шарқининг намунаси хунармандчилик ва савдо марказига айланди.

Меъморчилик кенг ривож топди. Айниқса Самарқанд деярли қайта қурилиб, Темур давлатининг пойтахтига айлантирилди. Шаҳарда маҳобатли бинолар, саройлар, масжиду-мадрасалар, хоноқою-мақбаралар, ҳаммомлару-карвонсаройлар қад кўтарди. Шаҳар атрофи йирик суғориш тармоқлари ва турли хил сув иншоотлари воситасида суғорилиб, ўнлаб боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилди. 15-асрда яшаган машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ тилга олган Бўстон ул-Элам, Зийнат уд-Дунё, Жаннат ул-Фирдавс, Бўстон уш-Шимол ва бошқалар шу боғ-роғлар жумласидандир.

Бу даврда Мовароуннахрнинг пойтахти Самарқандда ҳамда Кеш, Бухорода, шунингдек Ҳуросоннинг маркази Ҳиротда хунарманд, меъмор-бинокор ва наққошлар билан бир қаторда олиму-фозиллар ва шоиру-бастакорлар тўпланиб, илм-фан ва санъатнинг равнақига ул-

кан хисса қўшдилар. Бу шаҳарларда бир канча мадрасалар қурилди. Уларда илоҳиёт илмлари билан бирга риёзиёт, ҳандаса, тиббиёт, илми ҳаёт, илми аруз, тарих, фалсафа каби дунёвий билимлар ҳам ўқитилди. Самаркандда Улуғбек томонидан расадхона қурдирилиб, у ўз даврининг «Дор ул-илм» — академиясига айланди. Унда математика ва астрономия фанлари ривожига улкан хисса қўшган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Гиёсуддин Жамшид, Мирам Чалабий ва Али Қушчи каби олимлар ижод этдилар.

Хуллас, китобхонларнинг кенг оmmasига ҳавола этилаётган ушбу рисола Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида ташкил топган Темур ва Темурийлар салтанатининг барпо этилиши тарихининг айрим лавҳаларига бағишланади. Унда муштарийлар Ўрта асрнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси томонидан барпо этилган Темур ва Темурийлар давлати, унинг ички ҳаёти, ташқи муносабатлари, соҳибқирон ва ворисларининг мамлакат ободончилиги йўлида олиб борган амалий фаолиятлари ҳикоя қилинади. Рисолада илм-фан ва маданий ҳаётга алоҳида эътибор берилган. Чунки 14—15-асрлар Ватанимиз тарихида улкан уйғониш даври бўлиб, маданий меросимизнинг жуда бой ва нодир дурдоналари яратилди. Уларни чуқурроқ ўрганиш, таҳлил қилиш ва сабоқлар олиб ҳаётга татбиқ этиш, шубҳасиз, мустақиллик мафқураси шаклланаётган ҳозирги кунда ҳар бир ватанпарвар учун фойдадан холи бўлмас деган умиддамиз.

МОВАРОУННАҲРДАГИ СИЁСИЙ ПАРОКАНДАЛИК ВА САРБАДОРЛАР ҲАРАКАТИ

14- асрнинг 50—60- йилларида Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлиги ғоятда кучайиб, синфий кураш янада кескинлашади. Ўлкадаги ҳар бир вилоят алоҳида ҳукмдорликка ажралиб, улар ўртасида низо кучайиб кетади ва қонли урушларга айланади. Бу даврда ўлкада ягона уюшган давлатнинг йўқлиги, унинг сиёсий жиҳатдан майдаланиб кетганини ўрта аср муаррихларидан Ғиёсуддин Хондамир «Ҳабиб ус-сиёр» асарида қуйидагича тасвирлайди: «Амирзода Абдулло бинни амир Қозағон (ҳукмронлик йиллари 1346—1358) вафотидан сўнг Туркистон аҳволидан ҳаражу-мараж (бошбошдоклик) йўл топиб, ҳар шаҳарда мустақил шохликка интилишлар майдонга келади. Ҳар қасабада бир уятсиз давлат иқбол ҳавоси билан кўзғолишга оёқ босди. Амир Баён Сулдуз Самарқандда ичкилик, айшу-ишратга берилди. Амир Хожи Барлос... Кеш шаҳрида ҳукумат байроғини кўтарди. Амир Боязид Жалоир Хўжандда давлат маснади (тахти)га ўлтирди. Ўлжайту Сулдуз Балхда мамлакат ҳукмронлигининг висолига кўнгул боғлади. Муҳаммадхўжа Яздий Шибурғонда ўзини ҳокими мутлақ ҳаёл қилди. Бадахшон шоҳи Кўҳистонда

истиклол камарини белига боғлаб, бошқаларга итоат қилишдан бош тортди. Амир Хусайн бинни амир Милал бинни амир Қозағон ва амир Ҳизирий Ясурий Хисори Шодмон чегарасида аскар тўплаб, ҳар лаҳзада вилоятларга чопқун ясаб ҳароб қилар эди».

Низомуддин Шомийнинг сўзига қараганда, ўлкада ҳокимлар ўртасида доимо низолар ва ғалаёнлар бўлиб турар, давлат ишлари эса бутунлай издан чиққан эди. Сиёсий парокандалик, ўзаро уруш ва жанжаллар иқтисодий тангликка сабаб бўлиб, улус аҳолисини, айниқса деҳқончилик хўжалигини хонавайрон қилган эди.

14- аср ўрталарида Чиғатой улуси парчаланиб, улуснинг шарқий қисми — Шарқий Туркистон ва Еттисувда турк ва мўғул қабилаларини ўз ичига олган Мўғулистон феодал давлати ташкил топади. 1348 йили Чиғатой наслидан бўлган Туғлук Темур Мўғулистон хони қилиб кўтарилади. Мўғулистон амирлари улуснинг ғарбий қисми — Мовароуннахрни ҳам босиб олишга ҳаракат қиладилар. Бир неча бор Мовароуннахр устига юриш қилиб, уни талаб қайтадилар. Мўғулистон амирларининг вайронагарчилик юришларига қарши кураш бошланиб кетади. Мўғуллар истибдоди ва зулмга қарши халқ ҳаракати бошланади.

Мана шундай ички ўзаро урушлар кизиган, мўғуллар зулмига қарши халқ ҳаракатлари бошланган бир даврда қиска вақт ичида жаҳон империясини вужудга келтирган соҳибқирон Темур сиёсат майдонига дастлабки қадамларни қўймоқда эди.

Темур 1336 йилда Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри яқинида жойлашган Хўжаилғор қишлоғи-

та дунёга келади. Унинг отаси амир Тўрғай* ва амакиси Хожи Барлос барлослар қабиласининг бийлари ва йирик мулкдор амирларидан эди. Темур ёшлик чоғлариданок ҳарбий ишга ниҳоятда кизиқарди. У тезда моҳир суворий ва кўркмас жангчи сифатида бутун Қашқадарё воҳасига танилади. Унинг атрофида барлос қабиласидан чиққан жангчи ёшлар тўплана бошлайди. Темур қўл остидаги навкарлари билан айрим амирларга хизмат қилади, жангларда чиниқади.

1360 ва 1361 йилларда Чигатой хонадонидан бўлган Мўғулистон хони Туғлук Темур Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, уни бўйсундиришга ҳаракат қилади. У ҳеч қандай қаршиликсиз Қашқадарё воҳасига бостириб киради. Ўша вақтларда Қашқадарё вилоятининг ҳокими Хожи Барлос, душманга қарши курашиш ўрнига, Хуросонга қочади ва ўша ерда ўлдирилади.

Темур амакисининг вилоятини қўлдан бермаслик мақсадида Туғлук Темур ишончини қозониб, унинг хизматиغا ўтади ва Кеш вилояти-

*Тарих китоблари ва дарсликларда Амир Темурнинг отаси Тарағай номи билан тилга олинади. Аммо бу исм ҳеч қандай маънони англатмайди. Фикримизча, унинг исми Тўрғай Баҳодир бўлган. Қадимги туркий удумга кўра, тўнғичига ўғил кўрган ота хушхабарни эшитгач, ташқарига шошилган. Атрофда илк бор кўзга ташланган нарса — хоҳ у жонзод, хоҳ буюм бўлсин фарзандининг исмини ўша нарса номи билан атаган. Амир Темур отасининг исми ҳам тўрғай (куш) номидан бўлса керак. Соҳибқирон Темурнинг набираси Улуғбекнинг асли исми-шарифи ҳам Муҳаммад Тўрғай бўлган. Шундай фикр Хермон Вамбери асарида ҳам қайд этилган.

га ҳоким бўлиб тайинланишга муваффақ бўлади. Мўғулистон хони Туғлуқ Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрнинг ҳокими қилиб юборди. Аммо Темур унга хизмат қилишни истамайди ва Балх ҳокими амир Хусайн ибн Мусаллам ибн Қозоғон билан иттифоқ тузади. Темур Хусайннинг жиян синглиси Ўлжаой Туркон Оғога уйлангач, уларнинг иттифоқи қариндошлик алоқалари туфайли янада мустаҳкамланади. Темур аввал ўзбошимча амирларга қарши ички, сўнгра эса мўғулларга қарши ташқи кураш олиб боради. Сейистондаги жангларда кўли ва оёғидан ярадор бўлиб, бир умрга оксоқ бўлиб қолади.

1363 йилли Туғлуқ Темур вафот этиб, Мўғулистонда хонлик тахтини Амир Қамаруддин эгаллайди. Ўша йили Амударёнинг чап соҳилидаги Кундуз шаҳри ёнида мўғуллар билан бўлган биринчи жангда Темур ғалаба қозонади. Шундан сўнг мўғулларни тўхтовсиз таъкиб этиш бошланади. Мўғуллар ҳам Мовароуннаҳрни осонгина бериб кўйишни истамас эдилар. Туғлуқ Темур вафотидан кейин Мовароуннаҳрдан ҳайдалган Илёсхўжа 1365 йилда катта кўшин билан Сирдарё томон йўлга чиқади. Хусайн билан Темур ҳам зудлик билан жангга тайёрланадилар. Улар ўртасидаги жанг ўша йили май ойининг йигирма иккинчисида Чиноз билан Тошкент ўртасида бўлади. Жанг пайтида каттиқ жала ёғиб, ҳаммаёқ лой бўлганлигидан тарихда у «Жангги лой» номи билан машҳур бўлиб қолган. Жангда Темур билан Хусайн келишиб ҳаракат қилмаганликлари оқибатида уларнинг бирлашган кўшини мағлубиятга учрайди. Чунки жангда Темур кўшини душманининг ўнг қанотини чекинишга мажбур қи-

либ, зафар топаётган бир пайтда Хусайн ўз аскарлари билан чап қанотдан енгилиб жанг майдонини тарк этади. Яккаланиб қолган Те-мур эса чекинишга мажбур бўлади. «Лой жанги»даги мағлубият душманга Мовароуннахр-га, хусусан унинг марказий шаҳри Самарқанд-га томон йўл очиб беради. Мўғуллар Мовароун-нахрнинг марказий вилоятларида одатий та-лон-тарожни яна давом эттирадилар. Бундай оғир бир сиёсий вазиятда ҳокимиятсиз қолган мамлакат аҳолиси, гарчи ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлса ҳам, она юрт мудофаасини ўз қўлларига олишга ва мўғуллар ҳужумини қай-таришга киришади. Ўз ғалабалари билан сар-маст Илёсхўжа бошлиқ мўғуллар жабрдийда халқнинг қакшатғич зарбасига учрайди. Мова-роуннахрда қарийб бир ярим аср давом этган мўғуллар ҳукмронлигига ва маҳаллий феодал-ларга қарши кўтарилган бу халқ ҳаракати та-рихда «сарбадорлар» ҳаракати номи билан шухрат топади.

Сарбадорлар ҳаракати даставвал, 1337 йил эрта баҳорида Хуросон (ҳозирги Афғонистон-нинг шимоли-ғарби, Марв воҳаси ва Эроннинг шимоли-шарқий қисми)да бошланади. Сарба-дорлар, мақсадга эришиш учун, озодлик йўли-да дорга осилишга ҳам тайёрмиз, деган шиор остида мўғул босқинчилари ва маҳаллий мулк-дорлар зулмига қарши кураш олиб борадилар. Хуросоннинг ғарбий қисмида улар мўғуллар ҳукмронлигини тор-мор қилиб, мустақил Сар-бадорлар давлати барпо этадилар. Бу давлат-нинг маркази Сабзавор шаҳрида бўлиб, у 1337 йилдан 1381 йилгача, қарийб 45 йил ҳукм су-ради. Сарбадорлар асосан дехқонлар, хунар-мандлар, шайхлар ва куллардан иборат бўлиб,

улар ичида икки оқим — мўътадил ўнг қанот ва мулкый ҳамда ижтимоий тенглик тарафдорлари бўлмиш сўл оқим мавжуд эди. Уларнинг ҳукумати демократик тартибга асосан қурилган бўлиб, унда табақалар деярли бир-биридан фарқ қилмаган. Масалан, қуллар тўла озод этилмаган бўлса ҳам, улар бошқалар билан бир қаторда саналганлар.

Сарбадорлар ҳаракати 14- асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда мўғул хонларининг хужуми туфайли кучайиб кетади. Самарқанд бундай ҳаракатнинг марказига айланади. Қўзғолонга мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Кулуйи (Наддоф) ва мерган Хурдаки Бухорийлар бошчилик қиладилар. Сарбадорлар мўғулларга Самарқанд шаҳрида қаттиқ зарба берадилар. Илёсхўжа дастлаб Самарқандни, сўнгра эса бутун Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг Сарбадорлар ички душман — қага ер ва мулк эгаларига қарши қураш олиб борадилар. Уларнинг кўшк ва уй-жойлари вайрон этилиб, мол-мулклари талон-тороғ қилинади. Шу тариқа Самарқандда Сарбадорлар ҳокимияти ўрнатилади. Улар бутун киш давомида Самарқандни ўзлари идора қилиб турадилар. Сарбадорлар бошлиқ самарқандликларнинг мўғуллар хони Илёсхўжа устидан ғалабаси тўғрисидаги хабар Хусайн билан Темурга ҳам бориб етади. Темур кишни Қаршида, Хусайн эса Амударё бўйида ўтказиб, 1366 йил баҳорида улар Сарбадорлар қўзғолонини бостириш учун Самарқандга йўл оладилар. Улар Самарқанд яқинидаги Қонигил мавзеида тўхтайдилар. Ҳар иккала амир Сарбадорларнинг душман устидан

қозонган ғалабаларидан мамнун бўлганликларини ва улар билан учрашмоқчи эканликларини билдирадилар. Сарбадорлар амирларни «яхши» ниятда эканликларига ишонадилар. Уларга иззат-хурмат кўрсатадилар. Бироқ эртаси куни Сарбадорларнинг бошлиқлари Ҳусайн билан Темур қароргоҳига борганларида, улар катл этилади. Фақат Мавлонзода Темурнинг илтимоси билан ўлимдан қутқариб қолинади. Шу тариқа сарбадорлар бошлиқсиз қолдирилиб, ҳаракат бостирилди. Мовароуннаҳрда Амир Ҳусайннинг ҳукмронлиги тикланади. Аммо кўп ўтмай Ҳусайн билан Темур ўртасидаги муносабат ёмонлашиб, очикдан-очик низога айланади. Темурнинг нуфузи ортиб бораётганлигидан ҳавотирланган Ҳусайн Балх шаҳрига қайтиб, ҳазинани ҳам бирга олиб кетади ва шаҳарни мустаҳкамлашга киришади. Темур эса Қеш ва Қарши вилоятларининг ҳукмдори бўлиб қолади ва ўзининг собиқ иттифокдоши ҳамда қайноғаси Амир Ҳусайнга қарши пинҳона ҳаракат қила бошлайди.

ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

14- асрнинг 60- йилларида Мовароуннаҳрда сиёсий ва иқтисодий вазият ниҳоятда оғирлашиб кетади. Феодал тарқоқликнинг кучайиши, ички феодал урушларнинг узлуксиз давом этиши ва ташқи душман ҳужумларининг авж олишидан деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик ишлари таназзулга учраб, аҳоли оғир тангликни бошидан кечирмоқда эди. Бундан савдогарлар, ҳунармандлар ва деҳқон-

лар ғоятда норози эдилар. Аҳолининг бундай табакалари орасида мавжуд ғир аҳволдан қутулиш, мамлакатни бирлаштириш ва кучли бир давлат ташкил этиш ҳаракати кучаяди.

Хусайндан кўра Темур ўз замонининг бундай талабини яхшироқ тушунарди. Шунинг учун ҳам у ўз фаолиятининг дастлабки босқичида барча ҳаракатни Мовароуннаҳрда марказлашган мустақил давлат тузишга қаратади. Бундай мақсадни амалга оширишда у руҳонийлар билан бир қаторда шаҳарнинг савдогар ва ҳунарманд табакаларига суянади. Бу борадаги амалий ишни Балх шаҳрига жойлашиб олган рақиби Хусайнга қарши юришдан бошлайди. 1370 йил март ойида Темур яхши қуролланган қўшини билан Кешдан чиқиб Балхни камал қилади ва катта талофатлар бериб, шаҳарни эгаллайди. Мовароуннаҳрнинг ҳукмдори амир Хусайн ўлдирилади. Бу воқеалардан сўнг мамлакатда Темурнинг сиёсий мавқеи кучайиб кетади. Чунки энди Мовароуннаҳрда унинг учун кучли рақиб қолмаган эди. Уша йили Балхда қўшин бошлиқларининг йиғилган қурултойида Темурнинг ҳукмронлиги расман қарор топади. Манбаларда таърифланишича, қурултойида аввалги Чигатой хонлигининг эътиборли амирлари, Темурнинг ёшлиқдаги қурулдошлари ва унинг собиқ душманлари ҳозир бўлган эдилар. Улар орасида Амир Шайхмуҳаммад Баён Сулдуз, амир Ўлжойту, амир Қайхисров Хутталоний, амир Довуд Дуғлот, амир Сорбуга Жалойир, амир Жокку Барлос, амир Зинда Ҳашм ва бошқа мўътабар маъмурлар бор эди. Темур қадимги одатга биноан оқ кигиз устига ўтқазилиб, юқори кўтарилади. Темурнинг пири Саидбарака дуойи

фотиҳа қилгач, у Мовароуннаҳрнинг амири деб эълон қилинади. Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб олгач, Темур ўз давлатини сиёсий ва иктисодий жиҳатдан мустаҳкамлашга киришади. Авваламбор бу даврда Темурга мустаҳкам пойтахт — бебош маҳаллий ҳукмдорларнинг хужумларига қарши тура оладиган бир қароргоҳ зарур эди. Шу мақсадда у 1370 йилда Самарқандга келади. Бу ерда у шаҳар деворлари, қалъалар ва саройлар бино қилишга киришади. Бу иморатлар Афросиёб мўғуллар томонидан вайрон этилгандан кейин 150 йил ўтгач, биринчи марта бунёд қилинган иншоотлар эди. Сўнгра у ҳолдан тойган мамлакатда қонун ва тартиб ишларини жорий этади. Тўғри, деярли бир асрлик бошбошдоқлик ҳукм сурган мамлакатда қонунлар жорий этиб, тартиб ўрнатиш осон эмасди. Уни оз-оздан амалга ошириш мумкин эди. Темур дастлаб ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш мақсадида барлос қабиласидан махсус гвардия ташкил қилади. Чунки бундай ишончли гвардия айниқса, унинг сиёсий курашлари учун зарур эди. У ўз гвардиясига ва барлос қабиласига катта имтиёзлар беради. Айни вақтда Темур ўз давлати чегараларини мумкин қадар кенгайтиришга киришади. Аввал у Амударё ва Сирдарё оралигидаги ерларни, шунингдек Фарғона ва Шош вилоятларини ўз тасарруфига олади.

Аммо Мўғулистон томонидан бўладиган хавф ҳали тамоман йўқолмаган эди. Темур давлати учун айниқса, Жўжи улусида қад кўтарган Олтин Ўрда ниҳоятда хавфли эди. Темур салтанати билан Олтин Ўрда хонлиги оралигида бу даврга келиб мустақил бўлиб олган Хоразм ерларида Қўнғирот сўфиларининг дав-

лати қарор топди. Қадимдан иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан Мовароуннаҳр билан муштарак бўлган Хоразм Мўғуллар даврида икки қисмга бўлиниб, маркази Урганч шаҳри бўлган Шимолий Хоразм Олтин Ўрдага, маркази Кат қалъаси бўлган Жанубий Хоразм Чигатой улусига қараган. 14- асрнинг 60- йиллари охирида Олтин Ўрдада юз берган ғалаёнлар вақтида Қўнғирот сўфилари Шимолий Хоразмда янги сулоланинг мустақил ҳукмронлигини тиклаб оладилар. Сўнгра Кат ва Хива шаҳарларини босиб олиб, Шимолий Хоразм билан Жанубий Хоразм ерларини бирлаштирадилар. Айна пайтда Хоразм иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан Олтин Ўрдага боғлиқ эди. Темур эса бутун Хоразмни Чигатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у Хоразмни босиб олиш сиёсатини тутди. 1372 йилда Темур Хоразмга биринчи бор ҳужум қилди. Хоразмликлар мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам, Темурга бўйсунмадилар. Шу боисдан Темур Хоразмга беш марта юриш қилиб, ниҳоят, 1388 йилда уни бутунлай қўлга киритишга муваффақ бўлади. Темурнинг охириги юришида Урганч шаҳри вайрон этилди, шаҳар аҳолиси эса Самарқандга кўчирилади.

Шундай қилиб, Темур Мовароуннаҳр ва Хоразмда феодал тарқоқлик ва ўзаро низоларга чек қўйиб, Сирдарё бўйларида Орол денгизигача бўлган ерларда яшовчи халқларни ягона давлат тасарруфида бирлаштирди. Бу шубҳасиз, Мовароуннаҳр халқлари тақдирини ижобий аҳамият касб этди. Аммо Темур бу билан қаноатланмади. У тез орада қўшни давлатлар ва халқлар устига ҳужум қилиб, жаҳонга ҳукмрон бўлишни ўз олдига мақсад

килиб кўяди. 1382 йилда Темур даставвал Закавказьени забт этди. Темурнинг Ўрта Осиё чегарасидан шимолга томон ҳарбий юриши асосан, Жўжи улусида қад кўтарган Олтин Ўрда давлатига қаратилди. Қора денгиздан Олтой тоғларигача чўзилган ва Дашти Қипчоқ деб номланган ерлар Жўжи улуси тасарруфида бўлган. Бу улуснинг Уралдан Қора денгизгача бўлган марказий ва энг катта қисми Олтин Ўрда номи билан аталиб, бу феодал давлатни 13- асрнинг 40- йиллари бошида Ботухон ташқил қилган эди. Уралдан шарқдаги ерлар Оқ Ўрда деб юритилар эди. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан бу икки ўрданинг ҳаёти бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган. Ўрта денгиз ҳавзасидан бошланиб, шу ўрдаларнинг ерлари орқали ўтган мамлакатлараро савдо йўли ўрта асрларда энг асосий қарвон йўли ҳисобланган. Олтин Ўрданинг пойтахти дастлаб Сарой Боту (Астрахон шаҳридан шимолроқда), 14- асрдан Сарой Берка (ҳозирги Волгоград шаҳри яқинида) бўлиб, ҳар иккиси ҳам Итил (Волга) дарёси бўйида жойлашган эди. Шарқ ва Ғарбдан келадиган савдо қарвонларининг деярли ҳаммаси шу шаҳарлар орқали ўтарди.

Олтин Ўрдага қарши зарба беришда Темур унинг ички зиддиятларидан усталик билан фойдаланади. Темур Олтин Ўрдани ўз давлатига қўшиб олмоқчи эмасди, фақат у шимолигарбда ўз давлати учун жуда хавфли куч бўлган хонликни заифлаштириш ва унинг шарқий қисмини ўз таъсири остидаги хонлар тасарруфига топшириш ҳамда Сарой Берка орқали ўтадиган қарвон йўлини ҳам Мовароуннаҳр орқали ўтиши учун курашади. Темур Олтин Ўрданинг фақат Сирдарё қуйи оқимида

ги иқтисодий, сиёсий, ва маданий жиҳатдан Хоразм ва Мовароуннаҳрга бевосита боғлиқ бўлган ерларинигина кўшиб олмоқчи эди. Бу даврда Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдада икки мустақил ҳокимият қарор топиб, улар ўртасида кучли визолар давом этарди. Темур Ўрусхоннинг тазйикидан қочиб, ўз хузурига хомийлик истаб келган Оқ Ўрда хонзодаларидан Тўхтамишга бир неча бор ҳарбий ёрдам беради. 1379 йилда Тўхтамиш Темурнинг хомийлигида Оқ Ўрданинг тахтини эгаллашга муваффақ бўлади. Аммо Тўхтамиш Оқ Ўрдани, кейинроқ Олтин Ўрдани кўлга киритгандан сўнг, Темур кутгандек унинг таъсири ва паноҳи остида қолмади. У ўз хомийсига лозим бўлган шукронани тез унутди. Тўхтамиш оёққа туриб олгач, мустақил сиёсат юргизиб, кези келганда ҳатто Темурга қарши иш кўра бошлади. 1380 йилда Куликова майдонида Олтин Ўрда хони Мамай устидан қозонилган ғалаба Тўхтамишга Олтин Ўрда тахтини эгаллаб, Жўжи улусининг ҳар иккала қисмини янгидан бирлаштиришга имкон берди. У Олтин Ўрдани бирлаштириш ва унинг қудратини оширишга киришди. Ўз зафарларидан сармаст бўлган Тўхтамиш Олтин Ўрдани тиклаш билан унинг чегараларини кенгайтириш мақсадида Русия ерларига, Закавказье ва Озарбайжонга бир неча бор юришлар қилди. 1385 йилда у Табризни босиб олиш учун у ерга катта қўшин юборди. Ҳатто 1387—1388 йилларда Тўхтамиш Темурнинг навбатдаги ҳарбий юриши вақтида фурсатдан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга ҳужум қилди.

Олтин Ўрданинг қайта бирлаштирилиши ва унинг кучайиб бориши, бунинг устига Тўхта-

мишнинг жаҳонгирлик сиёсати Мовароуннаҳрда қарор топган Темур давлати учун ниҳоятда хавфли бўлиб, Темурнинг фаолиятига ҳалақит берибгина қолмай, балки унинг учун доимий таҳдид ҳам эди. Бу хавфни бартараф қилиш учун Темур Тўхтамишга қарши 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда уч марта катта юриш қилади. Айниқса, сўнгги икки юриш унинг учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Темур 1391 йилда 200 минг кўшин билан Самарқанддан чиқиб, кишни Тошкентда ўтказди. Баҳорда Қипчок дашти орқали ўтиб Уралга етиб боради. Темур ўзининг бу юриши ҳақида 1391 йил апрелида, «Турон султони Темур Булғор ҳокими Тўхтамишга қарши 200 минглик аскар билан бу ерлардан ўтди», деган сатрларни Улуғтоғ этагидаги қоятошлардан бирига ўйдириб ёздиради. Темур ва Тўхтамиш кўшинлари ҳозирги Самара билан Чистопол шаҳарлари оралиғида жойлашган Қундузча (Кондурча) дарёси водийсида бир-бирига рўбарў келади. 1391 йилнинг 18 июнида бу ерда уч кун кирғинбарон жанг бўлиб, у Тўхтамиш кўшинининг батамом мағлубияти билан тугайди. Гарчи Темур жангда Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб, жуда катта ўлжани қўлга киритган бўлсада, аммо Олтин Ҳрданинг ҳарбий ва иқтисодий қудрати ҳали кучли бўлиб, у тамомила шикаст топмаган эди. Шунинг учун улар ўртасида рақиблик давом этди.

Темур ва Тўхтамиш кўшинлари ўртасида сўнгги шиддатли жанг 1395 йилда Шимолий Кавказда Тарак дарёси водийсида содир бўлади. Бу дафъа жангда ҳам Темур ўз душманига қақшатғич зарба беради. Катта талофат бериб мағлубиятга учраган Олтин Ҳрда хони Рус

князликлари ерлари томон чекиниб, унинг қалин ўрмонзорларида ўзига паноҳ излади. Темур Тўхтамишни рус ерларида таъқиб этиб Москвагача боради. Қайтишда Рязань князлиги ерлари орқали ўтиб, қуйи Волга бўйи ва унинг марказий шаҳарлари Сарой Берка, Сарой Боту ва Хожитархон (Астрахон) шаҳарларини эгаллайди Темур Олтин Ўрда тасарруфидаги барча маданий вилоятларнинг хўжалик ва савдо-сотик ишларига катта путур етказди. Бу вилоятлар ва улардаги йирик шаҳарлар анча вақтларгача иқтисодий жиҳатдан қаддиларини ростлай ололмайдилар. Натижада Хитойни Яқин Шарқ мамлкатлари билан боғлаган савдо йўлининг Олтин Ўрда орқали ўтган шимолий тармоғи барҳам топади. Эндликда бутун савдо қатнови яна Мовароуннаҳр шаҳарлари: Ўтрор, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро орқали Балх, Ҳирот ва Султония томон йўналади.

Россия муаррихлари Б. Л. Греков ва А.Ю. Якубовскийларнинг асосли хулосаларига қараганда, Темурнинг Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб Олтин Ўрдага берган қажатғич зарбаси фақатгина Ўрта Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек Рус князликлари учун ҳам буюк аҳамият касб этган эди. Чунки Олтин Ўрданинг, хусусан унинг сўнгги хонлари Мамай ва Тўхтамишларнинг Рус ерларида олиб борган узлуксиз талон-тарожлик юришлари Москва князлигига таҳлика солиб, унинг атрофидаги рус князликларининг ягона Россия давлатига бирлашишига имкон бермай, уларнинг тинқасини қуритган эди. Бундай говнинг барҳам топиши билан шубҳасиз, Россия давлатининг марказлашуви йўлида та-

бий равишда шарт-шароит вужудга келди. Эндиликда Темур ўзининг диққат эътиборини бутунлай Эрон, Ирок, Сурия, Кичик Осиё ярим ороли, Хиндистонни босиб олишга қаратади.

Хуросон ва Эронни фатҳ этишни Темур хали Тўхтамишни енгмасдан олдин бошлаган эди. Форс ерларини босиб олишда Темур Эронда ҳукм сурган сиёсий парокандаликдан фойдаланди. 14-асрнинг иккинчи ярмида Эронда бирлашган ягона давлат мавжуд эмас эди. Мамлакат бир неча мустақил ҳокимликларга бўлиниб идора қилинар эди. Озарбайжонда Жалоирлар давлати (1336—1411 йиллар), Сабзаворда Сарбадорлар давлати (1337—1381 йиллар), Ҳиротда Куртлар давлати (1337—1381 йиллар) ҳукм суради. Бу давлатлар гарчи ўзаро бирлашиб ҳаракат қилган тақдирда ҳам Темурнинг жуда катта қўшинига қарши тура оладиган ҳарбий кучга эга эмас эди. Шу сабабли Темур улар устидан осонлик билан тезда ғалаба қозонди. 1380 йилда Темур бир неча етук сарҳанглар билан ўғли Мироншоҳ Мирзони Хуросонни фатҳ этиш учун юборади. Унинг орқасидан асосий куч билан тезда ўзи ҳам етиб боради. Хуросонда у икки хонадон — шимолда Сарбадорлар, жанубда Куртлар билан жанг қилишга мажбур бўлади. Айниқса Куртлар ҳокими Фиёсуддин Пирали Темурга қаттиқ қаршилик кўрсатади. Мустаҳкам шаҳар девори ва машҳур Ихтиёруддин қалъасига эга бўлган Ҳирот шаҳри 1381 йилда шиддатли жангдан сўнг забт этилади. Темур шаҳар девори ва истехкомларини бузиб ташлайди. Ҳиротнинг машҳур уламо ва фозиллари Шаҳрисабзга жўнатилади. Шаҳарга катта ўлпон солинади. Ҳиротнинг кулаши билан деярли бир вақтда Сар-

бадорлар давлати ўз мустакилликдан ажралади. Ўша даврнинг илму маърифат ва санъат марказларидан ҳисобланган Тус, Нишопур ва Сабзавор шаҳарлари жангсиз таслим бўлади. Чунки ўз шаҳарларини ҳаробага айланишини юзмамаган хуросонликлар ихтиёрий равишда шаҳар дарвозаларини фотиҳ кўшинига очиб берадилар.

Шундай қилиб, бутун Хуросон Темур тасаруфига ўтади. Темурнинг Эронга юриши бу билан чекланмади. У Эронга 1386 йилдан бошлаб «уч йиллик», 1392 йилдан «беш йиллик» ва ниҳоят 1399 йилдан «етти йиллик» юришлар қилди.

1383 йилда Темур Сейстон (Сакистон), сўнгра Балужистонни забт этиб, Эроннинг жанубий ва шимоли-ғарбий вилоятлари томон аскар тортади. Эроннинг бу ўлкаларида ўша вақтда икки сулола ҳукм сурарди. Жанубий Форсда — Исфахонда Музаффарийлар ҳоким эди. Ироқ ва Озарбайжон вилоятлари эса Жалойирийлар ҳукмдорлари қўлида бўлган. 1387 йилда Форс вилоятининг ҳукмдори Шоҳшужо ўз юртини талон-тарож ва вайронагарчиликдан сақлаб қолиш мақсадида ўз ихтиёри билан Темурга жангсиз таслим бўлади. Қизини Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Пирмуҳаммадга бериб, сулҳни никоҳ билан мустаҳкамлайди. Бирок Жалойирийлардан Султон Аҳмад (ҳукмронлиги 1382—1410) ўзининг қурд суворийлари ҳамда озарбайжонлик ҳарбийлардан ташкил топган кўшини б-н Темурга қарши туради. Аммо жангда муваффақиятсизликка учраб Бағдодга чекинади. Сўнгра Темур Аракс дарёсидан келиб ўтиб, бир зарба билан бутун Кавказни ўз қўлига бўйсундиради. Нахичевон, Ширвон ва

Тбилисига ғолибона кириб боради. Гилонни босиб олгач, у ердан Арманистонга ўтиб, машхур Ван қалъасини забт этади.

~ 1392 йилда Темур Астробод ва Мозондаронни қўлга киритгач, шиддатли муҳорабадан кейин тоғли Эроннинг асосий шаҳри Омупни, сўнгра Луристон ва Хузистонни забт этади. Темур Озарбайжонни батамом бўйсундириш учун катта қўшин билан бир неча бор юриш қилишга мажбур бўлди. Ниҳоят 1397 йилда Озарбайжон Темурга бутунлай таслим бўлади.

1398 йилнинг май ойида Темур 90 минг аскар билан Амударёдан ўтиб Ҳиндистонга юриш қилади. Августда Қобул шаҳрини забт этгач, олти ой мобайнида Мўлтонни камал қилиб туради. Сўнгра Ҳинд дарёсидан ўтиб, декабрь бошларида у Дехлига етиб боради. Дехли остонасида содир бўлган жанг Темурнинг кўп йиллик юришлари тарихида энг шиддатли ва кўп талофатли муҳораба ҳисобланади. Бу ҳарбий тўқнашувда Дехли ҳукмдори Султон Махмуд душман сафларига қарши ўргатилган жанговар филларни ишга солади. Темур аскарлари зўғотали миҳлар қоқилган тахталарни боштириб келаётган ҳайвон йўлига ташлаш, пистирмадан чиқиб филлар хартумига қилич соловчи сарбозлар отряди, ҳамда устига шоҳшабба боғламлари ортилиб, жанг пайтида уларга ўт қўйиб юборилган туя ва кўтослар воситасида филлар ҳужумини даф этадилар. Филларнинг бир қисми шикаст топиб, қолганлари кўрқувдан орқага қайтиб ҳинд аскарлари сафини бузиб, уларнинг бир қисмини янчиб юборади. Дехли ҳокими жангда енгилди. 1398 йилнинг 15 декабрида Темур 15 минг аскар би-

лан Дехлига кириб боради. Ўлжа олинган бойликлар билан малакали бинокор уста ва хунармандлар Самарқандга жўнатилади, қолган қисми амир ва лашкар бошлиқларига бўлиб берилади. Уларнинг ҳар бирига 150 нафардан асир олинган хунармандлар тегади. Темур кўшин тортиб Ганг дарёси соҳилларигача боради. Ўша ердан орқага қайтиб, 1399 йилнинг баҳорида Самарқандга етиб келади ва ўзи билан кўпгина Ҳиндистон филларини ҳам олиб келади.

Пойтахтда Темур қисқа вақт дам олгач, Фарбий Осиёга янги сафар ҳозирлигини кўриб кўшинлари билан йўлга чиқади. Қиш мавсумини у Қорабоғда ўтказиб, 1400 йилнинг ёзида Сурияга юриш қилади. Аввал Ҳалаб (Алеппо) ва Байрут шаҳарлари олиниб, 1401 йилнинг бошларида бир ойлик қамалдан сўнг Дамашқ таслим бўлади. Дамашқ забт этилгач, Темур кўшинга бироз дам бериш мақсадида Қорабоғга қайтади. Чунки муттасил юришлар, шиддатли жанглардан ҳориб, беҳисоб ўлжалардан меъдаси тўйган кўшин ўзининг аввалги жангаворлик шиддатини йўқотган эди. Бунинг устига ёши олтмишдан ошиб қолган Соҳибқироннинг ўзи қаттиқ хасталанган эди. Аммо касаллик Темурнинг қаддини ҳам, иродасини ҳам бука олмади. Шу аҳволда у усмонли туркларнинг султони Боязид Йилдиримга қарши уруш эълон қилади.

Ўз даврининг жанговор суворийлари ҳамда 14-аср 2-ярмида янги тартибда тузилган пиеда аскарлар — «еничери»лардан иборат кўшинга эга бўлган усмонли турклар 1354 йили Галлиполни, 1362 йили Адрианополини забт этдилар. 1365 йили Султон Мурод Худовондиёр

пойтахтни Бурсадан Адрианопол (туркча Эдирне)га кўчирди ва бу шаҳар 1453 йилгача пойтахт бўлиб турди. Султон Боязид (1389—1402 йиллар) даврида усмонли турклар Кичик Осиё ярим оролида кучли ҳарбий-феодал давлатга айланади. Улар бутун Болқон ярим оролини забт этишга киришади. 1396 йил 25 сентябрда Никопол остонасида Туркия султони Боязид қарийиб 200 минг кишилиқ армияси билан салбчиларнинг 70 минглик бирлашган кўшинига қақшатғич зарба беради. Жангда Европа рицарларининг барча сараси ҳалок бўлди, қолганлари (10 мингга яқин киши) асир олинди. Сўнгра Султон Боязид Константинополни қамалга олиб, Византия устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу воқеалардан сўнг бутун Шарқий Европа давлатлари таҳликага тушиб қолади. Худди шу пайтда Темурнинг Кичик Осиё ярим оролига усмонли турклар султони Боязидга қарши юриши бошланади. Бу даврда содир бўлган бундай мураккаб сиёсий вазиятдан Султон Боязид ҳам, Шарқий Европа давлатлари ҳукмдорлари ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ва ундан иложи борица бешикаст чиқиб олишга ҳаракат қиладилар. Шарқий Европа давлатлари Боязидга қарши курашиш учун Темур билан иттифоқ тузишга интилсалар, Туркия султони эса Темурни биргаликда Европага қарши курашга даъват этади.

Боязидга қарши биргаликда курашиш таклифи билан 1401 йилнинг август ойида Константинополнинг муваққат ҳокими Иоанн VIII Палеолог Қорабоғга — Темур қароргоҳига Доминикан монахлари Фрэнсис билан Александрни элчи қилиб юборади. Юнонистон императори Мануэль III Трапзонлик ва архиепископ

Иоанн Султониялик ҳам мана шундай таклиф билан Темурга мурожаат қиладилар. Венеция Темур агарда Боязидга қарши уруш бошлагудек бўлса, кемалар билан ёрдам қилишга ваъда беради. Ўз навбатида Темур билан Боязид ўртасида ҳам ёзишмалар олиб борилади. Боязид ўз мактубида Темурга биргаликда Европага қарши курашиш имқонига ишора қилади. Бирок, Темур бундай таклифни рад қилиб, усмонли турклар саройида паноҳ топган туркманларнинг исёнкор Окқуюнлу ва Қорақуюнлу қабилаларининг бошлиқларини унга топширишни талаб қилади. Ўзаро музокаралар давомида ҳар икки томон ҳам ҳаёт-мамот йўлида бўладиган катта жангга тайёргарлик кўрадилар.

Темур билан Боязид кўшинлари ўртасида жанг 1402 йилнинг 28 июлида Анқара ёнида бошланади. Шунинг учун бу муҳораба тарихда «Анқара жангги» билан маълум. Муҳорабада ҳар икки томондан ҳаммаси бўлиб 400 минг нафар яхши машқ кўрган, жангларда чиниққан жангчи ва лашкарбошилар иштирок этади. Бу тарихий жангда Темурнинг буюк саркардалик қобилияти ва маҳорати ҳар томонлама тўла намоён бўлади. 200 минглик Темур кўшинининг ўнг қанотига ўғли Мироншоҳ, чап қанотига набиралари Султон Хусайн ва Халил Султонлар билан кенжа ўғли Шохрух кўмондонлик қилади. Самарқанддан етиб келган янги жанговор қисмлардан ташкил топган кўшин марказини Темурнинг сеvimли набираси ва валиаҳди Муҳаммад Султон бошқаради. Кўшин марказининг манглайида учига ярим ой шаклидаги олтин тўғро ўрнатилган тўриқ от ёли осилган зангори давлат алами

(байроғи) муттасил тутиб турилган. Марказ ва қанотлар ортида соҳибқирон ва унинг икки набираси Пирмуҳаммад ва Искандарлар бошлиқ заҳирадаги қисмлар жойлаштирилиб, улар жанг ҳолатини муттасил кузатган ҳолда душманга тўсатдан бериладиган ҳал қилувчи зарбага тайёр турган.

Боязид армиясининг ўнг қанотига Султоннинг қайниси серб князи Лазаревич кўмондонлик қилади. Бу қисм ўт ирғитгич (раъдандоз) лар билан қуролланган серб полкларидан ташкил топган эди. Македониялик аскарлардан иборат кўшиннинг сўл қанотини Боязиднинг ўғли Сулаймон Чалабий бошқаради. Бу қанот турк суворийлари билан кучайтирилган эди. Беш минглик пиёда «еничери»лар ҳамда еттилик сипоҳий қисмлардан иборат марказ эса Боязид ва унинг ўғиллари Мусо, Исо ва Мустафолар томонидан бошқарилади.

Икки катта кўшин ўртасида бошланган жанг авжига чиқиб, ҳал қилувчи паллага етганда Боязид лашкарининг Онатўли қисмлари Темур томонига ўтиб кетадилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, турклар лашкарининг каттагина қисми душманга жангсиз таслим бўлган, натижада Султон Боязиднинг кўшини батамом тор-мор этилиб, ўзи асир олинади. У билан бирга унинг хотини серб маликаси Оливера, ўғиллари Мусо ва Исо Чалабийлар ҳам асирга тушадилар. Темур бу зафарли ғалаба билан бутун Кичик Осиё ярим оролини забт этиб, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган Измир шаҳрига етиб боради. Измир забт этилгач, салбчиларнинг Яқин Шарқдаги охириги қароргоҳи тугатилиб, Эгей денгизида жойлашган Хиос ва Лесбос оролла-

ридаги Генуя мулкларининг ҳукмдорлари таслим бўладилар. Ўз навбатида Миср подшоҳлари ҳам Темурга ўз итоаткорликларини изҳор этадилар. Темур Усмонли туркларнинг пойтахти Анқарани, шунингдек Никея, Бурса ва Измир шаҳарларини ҳамда кўплаб кишлоқларни талон-тарож қилади. Бурса шаҳрида у Византия ва бутун насоро оламининг Боязидга йиғиб берган божларидан иборат катта ўлжани қўлга киритади. Биргина Бурса шаҳридан олинган олтин ва жавоҳирларнинг ўзи каттагина карвонга юк бўлган.

Боязид устидан қозонилган буюк ғалаба билан Франция кироли Карл VI, Англия кироли Генрих IV ва Византия императори Темурга ўз муборакномларини юборадилар. Хуллас, Европага улкан хавф солиб турган империяга берилган зарба учун Темурдан эндигина уйғонаётган бутун Европа миннатдор эди. Аммо Темур усмонли турклар давлатини бутунлай йўқ қилиб юбориш ниятида эмас эди. У бундан манфаатдор ҳам эмасди. Чунки салб юришларининг оқибатлари, Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакатларидаги илинжлари ҳали мусулмон олами ёдидан кўтарилмаган эди. Шунинг учун ҳам Темур Боязид воқисларига ҳиммат кўзи билан боқиб, уларга беқиёс мурувватлар қилди. Сулаймон Чалабийни у туркларнинг Европадаги вилоятларига ҳоким қилиб тайинлаб, унга ҳукмдорлик тожи ва ёриқлар инъом этди ва мансабдорлик сарпосини кийгизди. Эдирне (Адрианополь) шаҳри унинг пойтахти қилиб белгиланди. Анадўлу ярим оролининг шимоли-ғарбий қисми суюрғол сифатида Исо Чалабийга инъом этилиб, Бурса шаҳри унинг пойтахти бўлди. 1403 йил-

да асирликда вафот этган Боязид лозим даражадаги иззат-икром билан Бурса шаҳридаги Усмонлилар сулоласининг хилхонасига дафн этилди.

1404 йилнинг май ойида Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келади ва ўзининг Хитойга бўладиган ҳарбий юришига тараддуд кўради. Шубҳасиз, Темур Хитойга юриш учун бир неча йил пухта тайёргарлик кўрган эди. Сафар учун керакли маълумотлар йиллар давомида Хитойга юборилган савдо карвонлари орқали аллақачон тўплаб олинганди. 1404 йилнинг охирида қаҳратон қишда у яхши кулланган 200 минглик қўшин билан Самарқанддан Хитой сафарига чиқади. Қўшиннинг асосий қисми ҳисобланган ўнг қанот Шохрухия, Тошкент ва Сайрам оралигида тўпланади. Унга Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон ҳамда Умаршайхнинг ўғли Аҳмад қўмондонлик қиладилар. Темурнинг набираси Султон Хусайн бошлиқ қўшиннинг сўл қаноти Ясси (Туркистон) ва Савронда жойлашади. Темурнинг ўзи қўшиннинг марказини бошқариб, декабрь ойида Оксулот мавзеида тўхтади. Ўша ойнинг 25-куни у Ўтрор шаҳри томон йўл олди. 1405 йилнинг бошларида Сирдарёга етиб боради. Қиш ниҳоятда қаҳратон эди. Сирдарё калин тўнгиб қолганидан қўшин 4 январда муз устидан бемалол дарёни кесиб ўтади. Совуқнинг қаттиқлигидан аскарлар аксариятининг кулоқ ва бурунлари, қўл ва оёқларини совуқ олган эди. Бир қанча аскарлар ва айрим ҳарбий бошлиқлар ҳатто совуқдан, тўнгиб ҳалок бўлган эди. Бироқ Темур мағрурона қайсарлик билан қўшинни фақат олға сурарди. 14 январда у Ўтрорга етиб келиб, шаҳар яқи-

нида ўрдугоҳ (лагерь) қуришга мажбур бўлади. Чунки у йўлда шамоллаб, қаттиқ бетоб бўлиб қолган эди. Ўтрорда унинг касали зўрайиб ётиб қолади. Зудлик билан уни Ўтрор ҳокими Бердибекнинг саройига оладилар. Сарой табиби Мавлоно Файзуллох бемор Темурнинг ҳолати умидсиз экани тўғрисида маълум қилади. Манбалардан маълум бўлишича, ҳолати разм вақтини яқинлашганини сезган соҳибқирон ҳамсафар набиралари ва қуролдош амирларини ўзаро иттифок ва дўстона ҳаёт кечиришларини истаб, ўзига ворис этиб тайинланган Пирмуҳаммадга итоат этишларини васият қилган. Ҳатто Темур хилватгоҳида ҳозир бўлган амирлардан Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинлар унинг васияти вожибини оғишмай сўзсиз адо этажаклари ҳақида аҳди ваъда ҳам берганлар. Бу воқеадан сўнг 1405 йилнинг 18 февраль куни кечкурун Темур вафот этади. Унинг вафоти ҳақидаги хабар гарчи аввалда сир тутилса-да, аммо кўп вақт ўтмай бу нохуш хабар мамлакат бўйлаб тарқалиб кетади. Темурнинг жасади Самарқандга олиб келинади. Бу ерда ўзи ихлос қўйган пири Имом Саид Барака учун бино қилинган мухташам мақбарага дафн қилинади.

Шундай қилиб, Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлик даврида кўп қўшни мамлакатларни забт этди. Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс қўлтиғига қадарли ғоят катта территорияни ўз ичига олган улкан бир салтанатни вужудга келтириш. Бундан ташқари, яна у Осиёнинг жануби-ғарбий томонлари, Кичик Осиё, Сурия, Миср ва шимоли-ғарбда Қуйи Волга, Дон бўйлари, шимоли-шарқда Балхаш кўли ва Или дарёси бўй-

лари ҳамда жануби-шарқда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган мамлакатларни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлди. Ушбу мамлакатлардан у жуда кўп ўлжаларни олиб кетди. Темур фақат ўлжалар билан чекланиб қолмай, боз устига Европа ва Ғарбий Осиё мамлакатларини Узоқ Шарқ билан боғлаган жаҳон савдоси йўллари устидан ҳукмронлик қилишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйди. У Олтин Ўрда территориясидан ўтган шимолий савдо йўлини Ўрта Осиё орқали ўтган қадимий йўлга яна буриб юборишга зўр бериб ҳаракат қилди. Темур ана шу мақсадни кўзда тутган ҳолда Олтин Ўрданинг савдо-сотиқ ривожланган шаҳарлари Азоқ (Азов), Сарой Берка, Астрахон, Урганч ва бошқа шаҳарларини вайрон қилади. Темурнинг вафоти ва ундан кейин юз берган сиёсий тангликлар бу режанинг тўла амалга оширилишга ҳалақит берди.

Темурнинг ҳарбий юришлари, олиб борган жангларининг оқибатларига баҳо берилар экан, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, унинг фаолияти қўйилган мақсад ва режалари жиҳатидан икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич 1360—1386 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Темур Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиш йўлида курашди, Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган маҳаллий зодагонлардан иборат ижтимоий кучлар ёрдамида ўрта асрларнинг тарқок феодал мулкларини бирлаштириш учун кураш олиб борди. Темурнинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тараққиёти йўлида шубҳасиз ижобий аҳамият касб этди.

Феодал тарқоқлик тугатилиб, марказлашган давлатнинг тузилганлиги ижобий оқибатларга олиб келди. Мамлакатдаги ишлаб чиқарувчи кучларни ва мўғулларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги даврида жиддий зарар кўрган иктисодиётни тиклаш учун қулайроқ шароит вужудга келди. Айни вақтда хўжаликнинг асоси бўлган деҳқончиликда муайян силжишлар рўй берди. Ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди, фан ва маданият раванқ топа бошлади.

Темур фаолиятининг иккинчи босқичи асосан 1386 йилдан бошланиб, 1402 йилгача давом этади. Бу даврда Темур «уч йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» ҳарбий юришларини амалга оширган. Унинг Олтин Ўрда, Эрон, Ироқ, Закавказье, Кичик Осиё, Миср ва Ҳиндистонда олиб борган юришлари ва жангу-жадаллари, шубҳасиз, тажовузкорлик тусига эга эди. Бу урушлар ниҳоятда шафқатсизлик билан олиб борилган.

Темурнинг истило қилинган мамлакатлардаги зулмкор тартиблари кўпинча кўзғолонлар кўтарилишига сабаб бўларди. 1383 йилда Сабзавор ва Ҳирот шаҳарларида, 1387 йилда Исфихон ва Шерозда, 1401 йилда Бағдодда катта халқ кўзғолонлари бўлиб ўтади. Бу кўзғолонларни Темур шафқатсиз бостириб, кўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Темурнинг ҳарбий юришлари ва жангу-жадалларидаги бундай фаолияти теранроқ талкин этилиб, унга баҳо бериладиган бўлса, шунини айтиш мумкинки, у аввало Осиё саркардаси эди. Темур ўзининг ғолиб аскарлари ва қуролларидан ўз замонасининг таомили бўйича фойдаланган. Тўғри, жазо ниҳоятда қаттиқ,

лекин кўпинча адолатли бўлганди. Исфихон ва Шерозда аввал тузилган ўртадаги аҳдга ҳийнат қилинганлиги ва қатл этилган уч минг аскар учун Темур қасос тариқасида қатли оми қилган. Хуллас, Темур Ўрта асрларда шаклланиб ривож топган феодал жамиятининг мураккаб сиймоси. У юксак ҳарбий даҳолик ва қатъиятлик билан ўз жамиятига хизмат қилди. Шу сабабли бўлса керак, муаррихлар бундай сифатларга эга бўлгани учун Темурни Македониялик Искандар, Қайсар (Юлий Цезарь) ва Чингизхонларга қиёс қилиб, улар билан бир сафга қўядилар.

Шундай қилиб, Темурнинг кўп йиллик ҳарбий юришлари оқибатида, зўрлик асосда бўлса-да, Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Шимолий Ҳиндистонни қамраб олган ўз даврида жаҳондаги энг йирик ҳарбий-феодал салтанати ташкил топди. Айни вақтда бу давлат тасаруфидаги мамлакатларда яшаган халқлар ўртасида бевосита иқтисодий ва маданий алоқалар кучайиб, уларнинг кейинги тақдирида у ижобий роль ўйнади.

СОҲИБҚИРОН ДАВЛАТИНИНГ ИЧКИ ҲАЁТИ, ҲАРБИЙ ИСЛОХОТ

Темур замонасининг буюк империясини барпо қилган бўлса-да, аммо у умрининг охиригача ўзини бу давлатнинг «конуний» хони деб эълон қила олмади. Чунки у насл-насаби жиҳатидан чингизийлар сулоласига мансуб эмас эди. Шунинг учун ҳам Амир Қозонхон томонидан белгиланган анъанага кўра, Темур аввал ўз ҳузурида Мовароуннахрнинг Чингиз-

хон авлодидан бўлган ўттизинчи хони Суюр-
ғатмишни (1370—1388 йиллар), унинг вафо-
тидан кейин эса Суюрғатмишнинг ўғли Сул-
тон Маҳмудхонни (1388—1402 йиллар) рас-
мий хон қилиб кўтариб, ҳатто умрининг охи-
ригача уларнинг номидан ёрлиқлар чиқарти-
ради, пуллар зарб эттиради. Аммо ҳар икки
хон ҳам номигагина «хон» бўлиб, давлатнинг
сиёсий ҳаётига ва Темур берган фармойишлар-
га мутлақо аралашмасдилар. Шунга қарамас-
дан, Темур мамлакатда ўзининг бевосита ҳукм-
ронлигига қонуний тус бериш ва уни мустақам-
лаб олиш мақсадида ўзининг олдинги рақиби
Амир Ҳусайннинг тул хотини Сарой Мулкхо-
нимга уйланади. Сарой Мулкхоним Мовароун-
наҳрнинг Чигатой хонадонидан чиққан сўнги
хони Чингизийлар авлоди Қозонхоннинг кизи
эди. 1370 йилда Сарой Мулкхоним билан бўл-
ган никоҳ туфайли Темур узининг амирлик да-
ражасига «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» ун-
вонини кўшиб олади ва расмий ҳужжатлар-
да «Амир Темур кўрагоний» номи билан юри-
тилишига мушарраф бўлади.

Темур босиб олинган вилоятларни ўғил-
лари, набиралари ва нуфузли амирларига суюр-
ғол тарзида инъом қилиб улар орқали бош-
қарди. Мовароуннаҳрдан ташқари ўз тасар-
руфидаги барча вилоят ва мамлакатларни Те-
мур тўрт улусга бўлди. Тўнғич ўғли Муҳам-
мад Жаҳонгирга Балх вилояти билан 12 минг
навқарлик кўшин, иккинчи ўғли Умаршайхга
Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўғли
Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманис-
тон билан 9 минг кишилик кўшин, кенжа ўғли
Шоҳруҳга Хуросон, Журжон, Мозондарон,
Сейстон (Сакистон) билан 7 минг аскар бе-

рилди. Гарчи улуслар марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, аммо улар маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида давлат девонхонаси бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз кўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Суюрғол Темур давлати ташкил этилиши арафасида жорий этилиб, у «иктоъ» каби маълум туман ёки вилоятларни ҳукумат ёрлиғи билан Ғарбдаги «феод» ёки «лен» тарзида олий ҳукмдор авлодлари ва алоҳида хизмат кўрсатган, юқори табакага мансуб зодагонларга инъом тариқасида беришни англатади. Баъзан суюрғол ерлари марказий ҳукуматнинг фармони билан авлоддан авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган. Масалан, Муҳаммад Жаҳонгир вафотидан сўнг унга тегишли Балх вилоятига Қобул, Ғазна ва Қандаҳорни кўшиб, марҳумнинг ўғли Пирмуҳаммадга берилади. Шунингдек, Темур Умаршайхнинг ўғли Рустамга Исфохонни, Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга Бағдодни суюрғол қилади. Шу тарзда салтанатнинг Мовароуннаҳрдан ташқари қисми бир қанча бўлақларга бўлиниб кетади. Вилоят ҳокимлари — шаҳзода ва амирлар ўз тасарруфидаги улусларда кишваргирлик — иложи борича мустақил ҳукмронлик қилишга интилар эди. Марказий ҳукумат эса вазият жиддийлашган пайтлардагина вилоят ҳокимларини тийиш учун уларнинг ички ишларига аралашарди. Шубҳасиз, суюрғол тартибининг кучайиши оқибатда айрим вилоятларнинг маълум даражада мавқеини ошишига олиб келган ва ички ни-

золарни келтириб чиқарган. Темур ҳаётлик чоғидаёқ мамлакатнинг чекка ўлкаларидагина эмас, ҳатто унинг марказий вилоятларида ҳам низолар ва урушлар бўлиб турган. Лекин, чекланмаган ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган; кучли қўшинга таянган буюк ҳукмдор айрим вилоятларнинг саркаш феодал доиралари томонидан кўтарилган исёнларни ва халқ ҳаракатларини доимо осонгина бостира оларди.

Темур даврида давлатнинг марказий маъмурияти бошида девонбеги, унинг ёнида аркбеги (маросимларни бошқарувчи) ҳамда тўрт вазир турарди. Биринчи вазир ер солиқлари, чегара божини ундириш ҳамда миршаблик ишларини бажарган. Иккинчиси аскарлар маоши ва озиқ-овқат таъминотлари билан шугулланган. Учинчи вазир ҳарбийлар, уларнинг лавозиму-мансабларга тайинланиши ва мерос ишларига қараган. Тўртинчиси сарой ҳаражатларини бошқарган. Темур давлат тузилиши соҳасида катта ўзгаришларни амалга оширмаган бўлса-да, ҳар ҳолда мамлакатни 14-асрнинг биринчи ярмида мўғул хони Кебек ҳукмронлиги даврида жорий этилган ҳарбий-маъмурий бўлинишини сақлаб қолади. Аммо давлатнинг маъмурий идора этиш таркибининг такомиллига суюрғолнинг кенг тарқалиши тўсқинлик қилади.

Темур ички ва ташқи сиёсатида асосан қўшинга суянар эди. У ҳарбий куч билан забт этилган мамлакатлар халқларини зўрлик билан тутиб турарди. Шунинг учун ҳам у ҳарбий ислоҳга, айниқса қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда ички инти-

зом масалаларига ниҳоятда катта аҳамият берарди. Шу боисдан Темур манбаларда замонасининг машҳур саркардаси ва энг йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади. Унинг ҳарбий истеъдоди, саркардалиқ маҳорати кўшинларининг тузилишида ҳамда Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Деҳли султони Махмуд ва Туркия султони Боязидлар билан олиб борган жангларда ва шиддатли маҳорабалар майдонида қўллаган — «савкулжайш» (стратегия) ва жанг қилиш услублари «таъбиятулжайш» (тактикалари) да намоён бўлган.

Темур кўшини ўнталиқ аскарӣй бирикмалар асосида тузилган лашкарлардан иборат эди. Лашкар «туман» — ўн минглиқ, «ҳазора» — минглиқ, «хўшун» — юзлик ва «айл» — ўнлик бирикмаларига бўлинган. Туманларда аскарларнинг сони 10 минг, кўшинида 100 минг нафардан ортиқ бўлган. Темур ўнминглиқ лашкарни бошқариш учун «туман огаси», минглиқ бўлинмалар учун «мирихазора», юзликлар учун «хўшунбоши» ва ўнликлар учун эса «айлбоши» каби ҳарбий мансабларни жорий этади. Уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, ойлик маоши белгилаб берилади. Масалан, оддий сипоҳӣй маоши минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, айлбоши қарамондаги навқарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробарлик маош олган. Мингбошиларнинг маоши хўшунбошиникидан уч баробар ортиқ бўлган. Жангларда баҳодирлик кўрсатиб ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, қайси бир амир бирон кўшинни енгса ёки мамлакат ёки вилоят забт этса у туғ, ноғора, баҳодирлик мартабаси, давлат кенгашларига

бемалол кириш ҳукуқи ҳамда бирон вилоятнинг ноиблиги билан сийланган.

Бўлинма бошлиқлари — амирлар Темурга тобе бўлган қирқ аймақ (қабила) дан ўн иккитаси: барлос, арғин, жалоир, тулкичи, дулдой, мўғул, сулдуз, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар орасидан сайлаб олинган. Амирлик мартабаси Темур фаолиятининг дастлабки йилларида унга содиқ бўлган 313 нафар кишига берилган. Булардан биттаси — амир ул-умаро, тўрттаси — бекларбеги, юзтадан — мингбоши, юзбоши ва ўнбоши бўлган. Булардан ташқари яна ўн икки нафар кишига биринчидан то ўн иккинчи даражали амирлик унвонлари берилган. Ўн иккинчи даражали амир одатда амир ул-умаронинг ноиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амир ул-умарога бир байроқ, ноғора, ўн минглик қўшин — туғ ва чортуғ, тўрт нафар бекларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу (карнай) берилган.

Бу нишонлар қўшни бўлинмаларини ҳам фарқлаб турган. Масалан, катта қизил байроқ, қўшин бошлиғи амир ул-умаро ёки бекларбегининг аломати эди. От ёли боғланган найзали узун туғ туман оғасининг, икки томонига қокиллар осилган икки дўл ноғора юзбошининг аломати бўлган. Отлиқ қисмларни бошқариш учун махсус ажратилган суворий довулчилар икки томонига икки дўл ноғорадовул осилиб, жанг пайтларида суворийларни маҳорабага солиш мақсадида улар бонг уриб қокилган.

15- аср муаллифи Абдураззоқ Самаркандийнинг ёзишича, ҳарбий сафарда ҳар бир

жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озик-овқат, камони билан ўттиз ўкли садок, совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийнинг битта заҳира чопкур оти, ўрдугоҳда ҳар бир «айл» — ўнлук қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўрок, болта, бигиз, иккитадан белкурак, 100 та игна, ярим ман арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди. Ҳарбий сафарбарлик вақтида ҳар бир вилоят олдиндан белгилаб қўйилган асосий «асл», ҳамда заҳира — «изофа», яъни резерв қисмларни тўплаб берарди. Вилоятлар тошотар (сангандоз), девор бузувчи (манжаниқ), ўт отадиган (раъдандоз ва нафтандоз) ҳамда ўзи отар қуролларни ишлата биладиган жангчиларни тўплай берар эди. Аскарий қисмларни вилоятлардан тўплаш билан товочи мансабидаги амалдорлар шуғулланар эди.

Темур аскар ва амирлашкарларга алоҳида эътибор беради. Ҳар бир зобит (бўлинманинг хўшун ёки айлбошиси) жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз саналган. Олдий навкар низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда у аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ва адолатли бўлиши лозим ҳисобланган. Қўшинлар ҳарбий юришга чиққан вақтда, айниқса интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Ҳар бир бўлинманинг айлбоши, хўшунбошиси, туман оғаси ва қўшин амири ўз ўрнини яхши биларди ва унга қатъий риоя қиларди. Сафарда энг олдинда ҳар бир қўшин қисмлари билан энг довюрак ва ботир аскарлардан танлаб олинган хабаргири, яъни хабарчилар деб юритилган айғоқчи-кузатувчилар бўлинмаси юрган. Хабарчилар орқасидан соқчи-

лар бўлинмаси — «ясовул» борган. Қўшиннинг асосий қисмлари олдида «манглай» — авангард қисмлар ҳаракатда бўлган. Манглай асосий кучлардан, баъзан эса бир неча туманлардан иборат бўлган. Манглай билан қўшиннинг асосий қисмлари оралигида эса қўмондоннинг қароргоҳи ва унинг ён атрофида изофа, яъни захира (резерв) қисмлар жойлашган. Мухораба жанг оқибатини ана шу изофа қисмлар ҳал қилган. Юриш вақтида қўшинлар олдида алоҳида йўл бошловчилар — «кучорчилар» гуруҳи бўлган. Кучорчиларни қўшин қисмлари ўртасида Темурнинг ўзи тақсимлаб берган. Темур қўшини асосий жангвор қисми марказ ҳамда ўнг қанот (барангар) ва сўл қанот (жавангар)лардан иборат бўлган. Ҳар бир қанотнинг олдида кўриқчи манглай авангард, ён томонларида ҳам кўриқчи аскарӣ қўшилмалар — «канбул»лар бўларди. Шу тариқа қўшин етти қисм — «қўл»лардан иборат бўлиб, булардан учтаси: марказ, барангар, жавангарлар мустақил; тўртаси: икки манглай ва икки канбуллар тобе қисмлар эди. Қўшиннинг бундай жойлаштирилишининг ўзига хос томони шунда эдики, унинг қанот қисмлари марказий қисмига қараганда анча кучли эди. Бундан шубҳасиз савқулжайиш (стратегия) ҳамда жангда турли хил мухораба услублари — таъбиятулжайишни қўллаш мақсади кўзда тутилган. Ўрта аср муаллифи Шарофуддин Али Яздӣ қўшинини етти қўл — қисмга бўлиб жойлаштириш тартибини биринчи бўлиб Темур жорӣ қилган деб ёзди. Бу қўллар жангларда мустақил ҳаракат қилиб, фақат қўшин қўмондонига бўйсунган.

Ҳарбий юриш вақтларида йўлларда тўхтаб қароргоҳ — қароргоҳ қуришга тўғри келарди.

Амир Тему́р.

Малик Набиев чизган сурат. 1994.

Агарда ўрдугоҳ душманга яқинроқ жойда жойлашса, унинг атрофи мудофаа иншоотлари — «турлар», хандақлар, «чоҳпар» (чукур ўра) лар ва «кочи» — марзалар билан ўраб олинар эди. Қўшиннинг изофа (резерв) қисмлари кўмондон ўрдугоҳини қўриқлаб турар эди. Жанг вақтида улар зарур бўлган жойларда жангга солинарди. Қўриқчи канбуллар эса душман қўшиннинг ўнг ёки чап қанотини ёриб киришига ва ён томонларидан айланиб ўтиб, орқадан зарба беришига йўл қўймасликка ҳаракат қиларди. Канбуллар энг ботир ва тажрибали аскарлардан тузилар эди.

Қўшинда айниқса у жангга кирган пайтларида пиёда аскарлар алоҳида ўринни тутган. Жанговар сафга тизилган пиёда қисмлар отликлардан олдинда турар ва душман ҳужум қилган вақтда чоҳпар ва турлар (мудофаа иншоотлари) орқасига яширинган ҳолда биринчи бўлиб жангга кирардилар. Шунинг учун ҳам қанотдаги туман оға ва қўшин амирлари пиёдалар билан отликларни жанговар тартибда жойлаштиришга катта эътибор берардилар.

Шундай қилиб, Темур замонасининг кучли ва энг жанговар қўшинини ташкил қилади. Аскар бошлиқлари ва навкарларини қаршилик кўрсатувчи кучларга нисбатан бешафқат руҳида тарбиялашга муваффақ бўлади. У қўшинни турли-туман жанговар қуро-яроғлар, ўт ва тошотар — раъдандоз, манжаниқ ва ўзотар қуро-лар билан қуро-лантирди. Жангларда муҳораба қилишнинг янги услубларини қўлади. Забт қилинган мамлакатларда норозилик билдирган ёки қўзғолон кўтарган аҳолини шафқатсиз жазолади. Қўпинча қутилган хавф рўй бермасдан туриб унинг олдини олиш чора-

ларини кўради. Темур кўшинини Жаҳонгир, Сайфуддин ва Пирхусайн барлослар, Окбуға, Усмон Аббос, Муҳаммад Султон Қамарий, Тибон Баҳодир, Урисбуға, Ҳамза Сулдуз, Амир Муризода, Муҳаммад Қазғон, Сарик Атка ва Музаффар Учқора каби жанглarda шуҳрат топган маҳоратли сарҳанглари бошқаради.

Темурнинг ҳарбий санъати ва давлатни бошқариш тартибига бағишланган махсус асар битилиб, у «Темур тузуклари» номи билан машҳур. Тузукдаги барча воқеалар Темур тилидан хикоя қилинади. Шунинг учун бу асар шахсан Темурнинг оғзидан ёзиб олинган деб ҳисобланади. Унда давлатни бошқаришда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва кўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳларнинг маоши, мамлакатни идора этиш тартиби, давлат арбоблари ва кўшин бошлиқларининг бурчи ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида баён этилади.

Ҳофизи Абрунинг ёзишича, Темур турк, араб ва эронликлар тарихини чуқур билган. Амалий жиҳатдан фойда келтира оладиган ҳар қанақа билимни кадрлаган. Темур давлат ишлари учун ҳамма нарсанинг фойдали томонларини олишга ҳаракат қилган. У давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар бир масалани ҳал этишда, шу соҳанинг билимдонлари ва уламолар билан маслаҳатлашарди. Одатда у тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, тарих, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, илоҳиёт соҳасидаги машҳур уламолар билан суҳбатлар ўтказарди. Бундай суҳбатларда под-

шоликка оид муҳим ишлар ҳақида ҳам сўз юритиларди. Масалан, 1403 йилда у ўз хузурида уламоларнинг мажлисини чақириб, унда нутқ сўзлаган. Мамлакат ҳамда фуқароларни бошқаришда, турли хил иншоотлар ва жамоат биноларини қуришда унга олимлар ва фузалолар ўз маслаҳатлари билан кўмаклашишларини сўраган.

Темур саройида уламолардан Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мушши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Баҳруддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмонуддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Олоуддин Коший, Жалол Хокий ва бошқалар хизмат қиларди. Темур илм-фаннинг риёзиёт, ҳандаса, меъморлик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа соҳаларининг ривожига катта эътибор берар эди. Шундай бўлса-да, ўз режа ва мақсадларининг рўёбга чиқаришида Темур кўпроқ мулкдор зодагонлар ва ҳарбий жангчилар орасида шуҳрат топган такводор руҳонийлар табақаси вакиллариغا суянади. У Имом Саййид Баракани ўзининг пири деб ҳисоблайди. Саййид Барака Темур «килич билан ниманики қўлга киритган бўлса, шуларни тоат-ибодат, ҳамда фатволар бериб дуоғўйлик билан мустаҳкамлаб беришга ҳаракат қилади». Темур мамлакат аҳолисининг такводор қисми ўртасида ўз нуфузини ошириш мақсадида ислом мазҳаблари ўртасидаги баъзи бир келишмовчиликлардан усталлик билан фойдаланади. Вилоятларда камситилган мазҳаб такводорларини ҳимоя остига олиб, ҳатто айбдорларни қаттиққўллик билан жазолайди. В. В. Бартольднинг ёзишича, «Сурияда Али ва унинг авлодларини ҳимоя қилганлиги ва бунинг учун суриялик-

лар томонидан чинакам шиа аталган Темур, Хуросонда сунний таълимотини тиклаган. Мозандаронда пайгамбар чорёрларининг қабрларини оёқ ости қилган шиий дарвишларини жазолаган».

Ўзининг кўп йиллик ҳарбий юришлари давомида Темур ўз салтанатининг шон-шухрати учун унинг марказий қисми бўлган Мовароуннаҳр, айниқса пойтахт Самарқанднинг ободонлигига алоҳида аҳамият беради. Бунинг учун у забт этилган мамлакатлардан моддий бойликлар билан бирга жуда кўп хунармандлар, санъат аҳллари ва олимларни асир қилиб Мовароуннаҳрга олиб келади ва мамлакатни обод этишда уларни зўрлаб ишлатади. Темурга ҳар бир зафарли воқеа ва севинчли ҳодисани мухташам меъморлик обидаси барпо этиш билан нишонлаш одати бўлган. Шу мақсадда Ҳиндистондан олиб келинган юзларча моҳир ғишт терувчи баннолар, Шероз, Исфихон ва Дамашкнинг машҳур уста-хунармандлари мамлакатда ҳашамдор иморату иншоотлар бино қиладилар. Темур Табризда масжид, Шерозда сарой, Бағдодда мадраса, Туркистонда машҳур шайх Қулхўжа Аҳмад Яссавий қабри устига макбара бино қилдирса-да, лекин ўзининг саховат ва ҳимматини Кеш ва Самарқандда олий иморатлар қурдиришда кўрсатди. Ўзининг Она Ватани Кешда отасининг қабри устига макбара, ўгли Жаҳонгирга макбара билан бирга масжид қурдирди. Темур ҳукмронлигининг илк даврида Кеш шаҳрини пойтахтга айлантириш ниятида бўлиб, унинг ободонлигига катта аҳамият берди. Кешда дунёга донги кетган машҳур Оксарой қад кўтарди. Эроний меъморларнинг маҳорати билан бино

килинган бу мухташам саройнинг пештоки, тоқу равоқлари ва деворлари зангори ва олтин рангдаги арабий накшли кошинлар, гулдор ўймақор парчинлар билан зийнатланди. Соҳибқирон Кешга алоҳида эътибор бериб, уни Мовароуннахрнинг маданий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Қуббатул илм вал адаб» унвонига эга бўлди. Аммо Заҳируддин Бобур тарифлаганидек, «Темурбекнинг зоди-будди Кештин учун уни шаҳар ва пойтахт қилурға кўп саъй ва эҳтиромлар қилди. Олий иморатлар Кешта бино қилди. Чунки Кешнинг қобилияти шаҳар бўларга Самарқандча эмас эди. Охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни уқ ихтиёр қилди».

САМАРҚАНД — МАРКАЗЛАШГАН ДАВЛАТ ПОЙТАХТИ

Самарқанд салтанат пойтахти қилиб олинган, у алоҳида имтиёзга эга бўлган шаҳарга айланади. Самарқандда Исфихон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарларининг меъмору бинокорлари қўли билан саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилади. Шаҳар ташқарисида эса боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилади. 1403 — 1404 йилларда Самарқандда бўлган Испания элчиси Дон Рюи Гонзалес де Клавихо Темурнинг олиб бораётган бинокорлик ишларидан ҳайратда қолган эди. Худди шу даврда Шоҳи Зинда меъморий ёдгорликлари гуруҳининг Шодимулк оғо, Амир Ҳусайн, Ширинбека оғо каби ажойиб мақбаралари, ҳозирги вақтда Бибихоним номи билан машҳур бўлган жоме масжиди, Гўримири даҳмаси ва бошқалар бино қили-

нади. Темур ўзининг бутун бинокорлик соҳасидаги фаолиятида ҳам аввало сиёсий мақсадларни кўзда тутди. Масалан, Шаҳрисабздаги машҳур Оксаройнинг кошинкор ва парчинкор пештоқининг гулдор нақшлари орасига «Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонмасанг, бизнинг иморатларимизга боқ» деган хитобнома битилган. Туркистон шаҳрида Қулхўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини бино қилишда ҳам шундай мақсад назарда тутилган. Чунки дехқончилик воҳалари билан бепоён Дашти Қипчоқ яйловлари чегарасида қад кўтарган бу улугвор меъморий иморат кўчмани чорвадорлар наздида Темур давлатининг қудрати ва маҳобатига ишора қилиб турарди.

Мўғуллар босқинида бутунлай вайрон этилган ва аксари аҳолиси кириб ташланган ва қисман қул қилинган Самарқанд шаҳри Темур хукмронлиги даврида ўзининг қадимги ўрни Афросиёбдан бирмунча жануброқда бутунлай янгитдан қурилади. Шаҳар тевараги мустаҳкам қалъа девори билан ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар билан аталувчи олтига дарвоза ўрнатилди. Шаҳар аркида Темурнинг қароргоҳи Кўксарой ва Бўстонсаройлар бино қилинади. Кўксарой тўрт қаватли бўлиб, гумбазлари ва деворлари зангори кошинлар, нақшинкор ва гулдор парчинлар билан қоплангани учун у шундай аталган. Кўксаройда хонларни подшолик тахтига ўтқозиш маросими вақтида уларни оқ кигиз устига олиб ўтказадиган, тошдан тахткурси — Кўктош қўйилган эди. Булардан ташқари арқда давлат девонхонаси, қурол-яроғлар устахонаси ва аслаҳахона, танга-

лар сўкиладиган зарбхона, қамокхона каби иморатлар жойлашган эди.

Бу даврда Самарқандда кўркам ва мухташам бинолардан ташқари шахристон ёни — рабоди дохилда турли-туман касбдаги хунармандлар маҳаллалари қад кўтарди. Темур мамлакатда, хусусан унинг пойтахти Самарқандда хунармандчиликни жонлантиришга алоҳида эътибор беради. Испан элчиси Клавихонинг ёзишича, у хунарли бирор кишини ҳам Мовароуннаҳрни ташлаб кетишига йўл қўймаган. Аскинча, Темурнинг амри-фармони билан Дамашқнинг энг мохир тўқувчилари, Ҳалабнинг машҳур пахта йигирувчи, Анқаранинг мовут тўқувчи корхоналари, Туркия ва Гуржистоннинг заргарлари, хуллас, кўп касб-хунар соҳиблари бошқа шаҳарлардан Самарқандга кўчириб олиб келинди. Ўша даврда шаҳарда турли дин ва мазҳаблардаги кишилар истиқомат қиларди. Клавихонинг маълумотига кўра, Самарқандда 150 мингдан зиёд аҳоли яшаган. Шаҳар майдони Испаниянинг Шиблия (Севиля) шаҳридан кенгрок бўлган. Лекин унинг бу маълумотида шаҳар арки билан қалъа, яъни ички шаҳар қисмларигина кўзда тутилган ҳолос.

Темур шаҳарлардаги қурилишлардан ташқари, Самарқанд атрофида ўзининг хешу-акраболарига атаб гўзал боғлар қурдирди. Моҳир меъмор, тажрибали соҳибкорлар (Аҳмад Боғишамолий ва бошқалар)нинг ақл-заковати, меҳнати-ю маҳорати билан барпо этилган Боғидилкушо, Боғичинор, Боғибихишт, Боғибаланд, Давлатобод, Боғинав, Боғишамол каби чорбоғлар ва улардаги гўзал кўшклар ўша давр боғдорчилик санъатининг намуналари-

дандир. Боғларда чинор, садақайрағоч каби манзарали дарахтлар тартиб билан ўтказилган. Манбаларда таъриф этилишича, Самарқанд булуки (атрофи) ўша вақтларда шаҳарнинг энг гўзал ва энг ҳашаматли қисми ҳисобланган. Бу ерда катталиги бир ярми-икки чақиримга чўзилган боғлар ва улардаги сайргоҳлардан ташқари, аркони давлатнинг ўйин-кулги қиладиган жойлари — ишратхоналар ва хилватхоналар жойлашган. Манбаларда айтилишича, шаҳарнинг шарқ томонидаги Боғдилкушонинг ташқи ҳовлисида подшоҳ саройлари бўлиб, унда қуролланган аскарлар турган, ички ҳовлида эса, туғлар билан безатилган олти фил ҳайкали сафга терилган. Учинчи ҳовли Темурнинг меҳмонлар қабул қиладиган олтин тахтли қароргоҳи бўлган. Бу ҳовлиларнинг ташқарисида гирдига олма ва чинорлар ўтказилган ҳовузлар, уларнинг суви шодравони — фавворасида қизил ва сариқ олмалар қалқиб ўйнаб турган. Шаҳарнинг жанубидаги Боғибихишт гўзал меъморий услубда қурилган саройи ва қувончни оширувчи боғи билан машҳур бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг таърифлашича, сарой Табризнинг соф оқ мариридан бино қилиниб, атрофи хандақ билан иҳота этилган. Боғнинг бир тарафида ҳайвонот боғчаси ҳам бўлган. Темур бу саройни севимли набираларидан бири Мироншоҳнинг қизига ҳадя қилган эди. Бўш вақтларида у неварасининг Боғибихиштдаги хилватхонасида (эрмитаж) бўларди. Боғичинор ҳам шаҳарнинг шу қисмида эди. Боғда кўркам чинорлар қад кўтарган, сўлим йўллар хоч шаклидаги қасрга олиб борарди. Қасрнинг ташқариси Шомнаққошларининг моҳирона ижоди билан беа-

тилган, ичкараси гўзал сурат ва лавҳалар билан зийнатланган кимматбаҳо буюмлар (оғир кумуш куббалар, тахтлар ва бошқа маиший ашёлар)га лик тўла эди. Боғишамол ва Боғинав саройлари тархи мураббаъ — тўғри тўрт бурчак шаклда бўлиб, томонлари бир ярим минг кадам бўлган. Саҳни қайрағоч ва фил суягидан кошинли қилиб ишланган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоҳона сарой ва боғларда тантанали маросимлар — тўйлар, издаҳомлар, сайллар ва шоҳона меҳмондорчиликлар ўтказилган. Айниқса шаҳар атрофидаги боғларда ташкил этилган издаҳом ва сайллар ниҳоятда гавжум бўлиб, уларда Самарқанд аҳолисининг деярли ҳамма табақа вакиллари — давлатмандлару фақир-фуқаролар иштирок этган. Тантанали издаҳом тартибидан тортиб, аъёнларнинг тўёна либосларига катта эътибор берилган. Масалан, расмий маросимларда амир ул-умаро, бегларбегилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, туманот ва ҳўшунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб подшоҳнинг сўл томонидан, саййидлар, козилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табақадаги кишилар подшоҳнинг ўнг тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонтарлар (шаҳар ҳокими), кадхудолар (кишлоқ оқсоқоли), вазирларнинг орқасидан жой олганлар. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар ва қоравулларнинг жойи тахт орқасида бўлган. Гарчи Темур ўз салтанати тахтини ҳароб этилган мамлакатлар эвазига қурган бўлса ҳам, жаҳонгир ўша халқларнинг тантанавор маросимлари ва урф-одатларини қабул қилиб, ўз саройи-

да жорий этган. Масалан, сарой хонимлари бошига шокилали бўрк, эгнига олтин ука билан безатилган узун қизил қабо кияр эдилар. Қабонинг ёқаси бўйинни қисиб турадиган, енгсиз бўлиб, орқа этаги жуда узун бўлганлигидан уни махсус жориялар кўтариб юришган. Уларнинг сони баъзан ўн беш кишига етарди. Юзларига эса ҳижоб тутганлар. Қизил мовутдан тикилган дубулғага ўхшаш учли қалпок усти қизил ёқут, забаржад, дурлар билан безатиларди. Аёллар Кичик Осиёнинг қимматли жавоҳири-ю, Исфихон, Мўлтон, Ганжа, Дамашқ, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари билан ўзларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган куроллар ва камарлар тақиб юрганлар. Испания элчиси Клавихони Конирил мавзеида бўлиб ўтган шоҳона издаҳом айниқса хайратда қолдирган. Конирилда 10—15 минг чодир ўрнатилиб, издаҳомда сарой аҳли, вазир-вузаролардан ташқари, аҳолининг турли табақа вакиллари қатнашган. Клавихо чодиргоҳда чодирларни мансабдор шахсларнинг лавозими бўйича жойлаштирилиш тартиби, жиҳози, безаклари ҳамда уларнинг турлари ҳақида ёзади. Унинг таърифлашича, бу ерда доирасимон оддий кичик ўтовлардан тортиб, арабий ва Иброҳимий чодирлар, эроний сарпардарлар ўрнатилган. Чодирларнинг айримлари ниҳоятда катта, тўртбурчак шаклда, эни 100 кадам, баландлиги уч найза бўйи бўлиб, улар 12 дона олтин устунга ўрнатилган. Подшоҳ ҳарамидан учун ҳам алоҳида чодирлар тикланган. Улар сариқ рангда, ипак билан чатилган олтин нақшли бўлган, ташқарисига уқалар тутилган, эшик ва деразалар ипак тизимчалар билан тортиб қўйилар эди.

Чодиргоҳ базмида қизикчилар, мукаллидлар, дорвозлар билан бирга кашмирий кўзбойлогичлар ҳам қатнашган. Қизиғи шундаки, издаҳомда хонимлар хижобсиз иштирок этардилар. Маликалар «изн ом» --- оммага рухсат этилган базмлар уюштириб, уларга издаҳомдагиларни чорлардилар. Унда эркаклар, хаттоки насороний элчи ҳам қатнашгани таъриф этилади. Шундай қилиб, Темур ўз давлатининг тузилиши, қонун-қоидаларини тартибга солиш билан бир вақтда олий даргоҳ ҳаёти билан боғлиқ бўлган анъаналарни турли хил янги шоҳона маросимлар билан бойитди.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг деҳқончилик воҳаларида, хусусан Зарафшон водийсида ўнлаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, деҳқончилик майдонлари кенгайтирилади. Янги қишлоқлар барпо этилади. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур салтанат пойтахти Самарқанд атрофида қад кўтарган бир қанча янги қишлоқларни Шарқнинг машҳур шаҳарлари Димишк (Дамашк), Миср (Қоҳира), Бағдод, Султония ва Шероз номлари билан атади. Темурнинг фикрича, Самарқанд катталиги, гўзаллиги ҳамда теварак атрофининг обод этилганлиги жиҳатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди. Шу билан бирга бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарларида, айниқса унинг пойтахтида савдо ва хунармандчилик ғоятда ривожланади. Янги бозорлар, савдо расталари бино қилинади. Шаҳар билан деҳқончилик воҳалари ва чорвадор кўчманчи аҳоли ўртасида савдо алоқалари кенгайди. Шаҳарлар мол айирбошлаш савдосида муҳим роль ўйнайди. Бу пайтларда Самарқандда савдо ва хунармандчилик жуда ҳам

ривож топганлиги испан қироли Генрих IIIнинг элчиси Гонзалес де Клавихони ҳайратда қолдирган эди. Самарқанд бозорларида бугдой ва гуручнинг мўллиги ва арзонлиги ҳақида гапириб, Клавихо шаҳар ҳунармандчилиги маҳсулотларини қайд қилиб ўтади. «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мўл-кўллигидагина эмас, балки ўзида кўплаб ишлаб чиқариладиган ипак матолар: атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигидадир», деб таъкидлайди элчи. Бу шаҳарда олди-сотти учун қулай махсус савдо растасининг мавжуд эмаслиги туфайли, подшоҳ шаҳарни кесиб ўтувчи катта кўча чиқаришни ва унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дўконлар қуришни буюрди. Подшоҳ бу ишни ўзининг икки мирзосига топширди ва улар бу вазифани бажаришга астойдил киришмаса, қаттиқ жазоланишларини уқтирди. Мирзолар ишга киришдилар. Подшоҳ кўрсатиб берган йўналишда кўча ўтказила бошлади. Кўча йўналишидаги уй-жойлар, кимники бўлишидан қатъи назар, бузилиб текисланди. Иш тўхтовсиз давом этди, ишловчилар гурухи муттасил алмаштирилиб турилди. Кўча кенг олиниб, унинг ҳар икки томонига савдо дўконлари қурилди, ҳар бир дўкон олдида оқ тошлар билан қоплаган баланд курсилар ўрнатилди. Барча дўконлар жуфт-жуфт қилиб бир-бирига туташтирилади. Кўчанинг тепаси эса бошдан-оёқ тим қилиб равоқсимон шаклда ёпилди. Ёруғлик тушиши учун унга қатор табадон — дарчалар ўрнатилди. Дўконлар қуриб битирилиши биланок

Уларга савдогарлар ўрнашар ва турли-туман молларни сотишга киришардилар, кўчанинг ҳар ер, ҳар ерида ховузлар барпо этилди. Бу ерда ишлаётганлар маошни шаҳар ҳазинасидан олар эди. Мубошир (ишбоши) заруратга қараб қанча ишчи талаб қилинса шунча одамни ишлатиши мумкин эди. Улар кеча-ю кундуз шунчалик шовкин-сурон қилишар эдики, бу ерда бамисоли жинлар уя қургандек эди. Бундай катта қурилишни йигирма кундан озроқ муддатда амалга оширилгани шубҳасиз кишини ҳайратга солади, деб ҳикоя қилган эди Клавихо.

Испан элчиси Самарқанднинг ташқи савдода ҳам катта ўрин тутганини қайд қилиб шундай ёзган эди: «Русь ва Татариядан чарм ва сурп, Хитойдан жуда яхши тўқилган ипакликлар, айниқса дунёга донғи кетган атласлар олиб келинади. Улар ичида энг қимматлиси сидирға жужунчалардир. Бундан ташқари яна Хитойдан ташқи дунёнинг бошқа ерларида топилмайдиган мушк ҳамда лаъл, гавҳар, биллур, равоч ва кўплаб зиравор ва дориворлар келтирилади. Ҳиндистондан бу шаҳарга турли-туман зираворлар: мускат ёнғоғи, қалампирмунчок, занжабил, анбар, долчин ва Искандарияга олиб борилмайдиган бошқа турли нарсалар келтирилади».

Ўша давр муаррихи Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Самарқандга чет мамлакатлардан олтин ва кумуш, хусусан Хуросондан маъданлар; Ҳинд ва Синддан ёқут, олмос; Хитойдан атлас, яшин тоши, мушк ва бошқа моллар олиб келинарди. Чет мамлакатлардан Самарқандга келтириляётган молларнинг миқдори нақадар кўп бўлганини Клавихонинг бу шаҳарда бўл-

ган вақтида Хитой пойтахти Хонбалиқдан 800 туялик савдо қарвони келганидан билиш мумкин.

Шубҳасиз, бу даврда Темур ва унинг жойлардаги ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган асосий халқаро савдо йўли — «Буюк ипак йўли»ни назорат қилиб, савдо қарвонлари қатнови ҳавфсизлигини таъминлашда муҳим чора-тадбирлар кўрадилар ва Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо-сотик ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантиришга ғоят катта эътибор берадилар.

ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ЭЛЧИЛИК АЛОҚАЛАРИ

Тарихий қисқа фурсатда қудратли салтанатга айланган Темур давлати ва унинг ҳукмдори замондошларининг эътиборини ўзига жалб этибгина қолмай, балки Евросиё мамлакатларида юз бераётган барча воқеаларга ҳам таъсир кўрсатди. Бу Темурнинг Ғарбга томон «етти йиллик» юришлари даври (1398 — 1404) гача, қудратли Усмонли турклар империясига қарши уруш бошлашга қадар яққол намоён бўлган эди. 14- аср охири — 15- аср бошларида Яқин Шарқда мураккаб сиёсий вазият вужудга келди. Бу вақтда бир томондан ҳарбий қудрати тобора ортиб бораётган Туркиянинг Болқон ярим ороли давлатларига нисбатан таҳдиди кучайиб, бутун Европани ҳавф остига солаётган бўлса, иккинчи томондан, бу қудратли давлатнинг ўзи Ғарбга томон шиддат билан бостириб келаётган ҳавфли рақиб —

Амир Темур кўшинлари билан тўкнашиш таҳликаси остида қолган эди. Натижада Кичик Осиёда икки истилочи — ўша вақтда ўз ҳарбий кудрати жиҳатидан энг юксалган Темур билан Ғарбий Европага даҳшат солиб турган Бўязиднинг манфаатлари ўзаро тўкнашди. Бундай сиёсий вазиятда Туркияга қарши душман кучларининг маълум даражада бирлашуви табиий эди. Авваламбор Боязиддан енгиллиб, ўз ер ва мулкларидан маҳрум бўлган Кичик Осиёдаги майда султонликларнинг ҳоким ва амирлари Темурдан мадад истаб, унинг Қорабоғдаги ўрдугоҳига бориб паноҳ топдилар. Византия ва Ғалатиядаги Генуя ҳокимининг ноиблари, Франция кироли ҳамда Султония шахрининг католик миссионер (таблиғ) лари нажот истаб Темурга мурожаат қилдилар. Туркия султони Боязидга бирлашиб зарба бериш мақсадида Византия императорининг Константинополдаги ноибни Иоанн VII Палеолог ва Генуянинг Перадаги (Константинополь яқинидаги мавзе) ҳокими Трабзон (Трапезунд) императори Мануил III воситасида Темурни Туркияга қарши юриш бошлашига ундайдилар. Бунинг эвазига улар ҳарбий юриш вақтида унга ёрдам бериш ҳамда Константинополь ва Перанинг Боязидга тўлаб келган божини бундан буён Темурга тўлашга ваъда қилдилар. Бундай таклиф шубҳасиз, Темурга мақбул бўлади. Шундай қилиб, 14- аср охири — 15- аср бошларида Туркия империясига зарба бериш учун қулай сиёсий вазият вужудга келади.

Бу даврда Темур Боязид билан ўзаро дипломатик ёзишмалар олиб бориш билан бир қаторда, Туркия билан бўлажак тўкнашувда

Трабзон ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у Генуя ва Венецияга совға-саломлар ҳамда мактублар билан Ватикан вакили архиепископ Иоанн Галонифонтибус бошчилигида элчилар юборади.

Ўзаро ёрдам масаласида Темур Константинополь императорининг ноибни Иоанн VII Палеолог билан ҳам ёзишмалар олиб боради. Темурнинг 1402 йил 15 май куни Иоанн VII Палеолог номига йўллаган хатининг мазмунига қараганда, Константинополь императори ва Генуянинг Перадаги ҳокими Боязидга қарши курашда Темурга хизмат қилиши, ҳатто унга «одамлар ва ҳар қайсиси 20 тадан 40 ҳарбий кема билан» ёрдам бериш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Буни Испания элчиси Клавихо ҳам ўз кундалик дафтарида қайд қилиб ўтади.

Темур бу даврда Франция қироли Карл VI (1380 — 1422), Англия қироли Генрих IV (1399 — 1413) ҳамда Кастилия ва Леон қироли Генрих III де Трастамара (1390 — 1407) лар билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Бу давлатлар орасида айниқса Франция Византия империяси тақдирига бефарқ қарай олмас эди. Шу боисдан Франция фуқаролари ҳисобланган генуяликларнинг ер ва мулкларини, айниқса Галатиядаги мустамлакаларини ҳимоя қилиш учун Карл VI ўз навбатида Темурдан мадад кутар ва у билан дипломатик алоқалар ўрнатишга интилар эди. Темур ва Карл VI ёзишмаларида қайд этилишича, соҳибқирон қиролни жиддий қўллаб-қувватлайди. Шундай қилиб, Темурнинг Кичик Осиё ва Ғарбий Европа дав-

латлари билан олиб борган дастлабки дипломатик ёзишмалари ва элчилик алоқалари унинг Ғарбга — Туркия устига юриши муносабати билан бошланиб, улардан асосан Боязидга қарши биргаликда курашиш режалари кўзда тутилади. Бироқ Анқара яқинида туркларнинг икки юз минглик қўшини устидан қозонилган буюк ғалабадан сўнг Темурнинг Ғарбий Европа давлатлари билан бўлган алоқаларининг мазмуни тубдан ўзгаради. Эндиликда Темур улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда элчилик ва ўзаро савдо-сотик алоқаларини йўлга қўйиш каби масалалар билан чекланади.

Византия императоридан бож олиб, уни билвосита бўйсундириш билан кифояланган Темур, 1402 йил ёзида Франция ва Англияга махсус элчилик юборади. Элчиликка замонасининг мохир дипломати Архиепископ Иоанн Галонифонтибус бошчилик қилади. Иоанн орқали Темур Карл VI ва Генрих IV номларига махсус мактублар йўллади. Элчилар Парижга 1403 йил майда етиб борадилар. Бу ерда Иоанн тантанали вазиятда Темурнинг Туркия устидан қозонган ғалабаси, султон Боязидни асирга олингани, турклар асир олган христианларни озод қилингани тўғрисида хабар берар экан, икки мамлакатнинг савдогарлари учун эркин савдо муносабатлари олиб борилишини таъминлаш ва агар қирол ҳамда герцоглар рози бўлсалар, бу эркин савдони тегишли битим ёки шартнома билан мустаҳкамлашни таклиф этади. Бунинг учун авваламбор мунтазам ўзаро элчилик алоқаларининг барқарорлиги лозим эди. Шу боисдан Темур 1402 йил 1 августда Франция қироли Карл VIга йўллаган макту-

бида бу ҳақда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: «Бундан кейин сизнинг (одамларингиз) бизнинг ерларимизга ва бизнинг (кишиларимиз) сизнинг ўлкангизга ўтган аждодларимиз давридагидек, бориб-келиб турсалар, сизнинг ва бизнинг номимизни ҳамма жойда олқишлаб турсалар, мамлакатимиз савдогарлари учун фойда келтиришса, кўп хурсанд бўлар эдик. Шунини ҳам айтиш керакки, эндиликда бизнинг юртимизда савдогарларингизнинг хавфсизлиги таъминланади».

Франция қироли Карл VI 1403 йил 15 июнида Темурга йўллаган жавоб мактубидан маълум бўлишича, Темур таклифлари Франция томонидан мамнуният билан қабул қилинган. Демак, Темурнинг Анқара жангидан кейин Франция саройи билан олиб борган ёзишмалари ўзаро савдо шартномаси тузишга қаратилган дипломатик ёзишма бўлиб, бу масалада Ватикан вакили архиепископ Иоани Галонифонтибус муҳим роль ўйнаган. Унга Франция қироли Карл VIнинг жавоб хатини Темурга етказиш масъулияти юкланган.

Темур давлати билан Англия ўртасида ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилишида ҳам Ватикан вакилининг воситачилик роли катта бўлди. Худди шу даврда у Темур давлатининг ғарбий вилоятлари ҳокими Мироншоҳ (1366 — 1408) билан Англия қироли Генрих IV ўртасида олиб борилган дипломатик ёзишмаларда фаол қатнашди. 1393 йилда Шимолий Эрон, Ироқ, ҳамда Табриз ва Султонияни ўз ичига олган (илгари Хулоқуийлар тасарруфида бўлган) мулкларга ҳоким қилиб тайинланган Мироншоҳ Темурнинг кексайиб қолган даврида Ғарбий Европа ҳукмдорларининг диққат-эъ-

тиборини ўзига жалб этади. Бу даврда Мироншоҳ Европа давлатлари билан ўзаро савдо алоқаларини жонлантириш мақсадида христиан рухонийларига хайрихоҳлик билдириб, савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасида чора-тадбирларни амалга оширади. Шу сабабли Фарбда Мироншоҳ тез орада «католик динининг хомийси сифатида» шуҳрат қозонади.

Темур, Мироншоҳ ва Генрих IV ларнинг ўзаро дипломатик ёзишмаларидан маълум бўлишича, Англия билан элчилик алоқаларини ўрнатиб, савдо-сотикни жонлантириш йўлида олиб борилган ҳаракатларда, айниқса Мироншоҳнинг ташаббуси катта бўлган. Чунки буюк Темур империясининг Фарбий давлатлар билан олиб борган дипломатик ва савдо алоқалари даставвал Мироншоҳ тасарруфидаги ўлкалар орқали ўтар эди. Бундан авваламбор ушбу вилоятларнинг ноиб манфаатдор эди. Чунки Мироншоҳ кўл остидаги мулкларнинг фарбий чегаралари Европа давлатларининг сиёсий ва иқтисодий доирасидаги Болқон ярим ороли орқали Ўрта денгиз мамлакатлари билан туташган эди. Англия қиролининг 1403 йилнинг ўрталарида Темур ва Мироншоҳга йўллаган жавоб мактубларида улар билан шартнома тузиш истагини изҳор этади ва шу мақсадда Англиянинг аҳволи ҳамда шарт ва шароитларидан яхшигина хабардор бўлган Архиепископ Иоанни вакил тайинлаб, унга тўла ишонч билдиради. Англия қироли Генрих IV 1403 йил 15 июнда Темурга ёзган жавоб мактубида «ўзаро алоқаларимиз доирасини кенгайтириш, давлатларимиз савдогарларининг бир-бирлари билан илгари, аждодлари-

миз даврида бўлганидек, учрашиб туришларини таъминлаш ниятидамиз», деб таъкидлаган эди.

Миср ва Туркия султонлари устидан қозонилган ғалабадан сўнг Темур Ғарбий Европада янада кенг шухрат қозонди. Европа мустабидларининг Шарққа бўлган азалий қизиқиши ва интилиши янада кучайди. Айниқса Кастилия (Испания) қироли Генрих III Шарқ билан жуда ҳам қизиқиб қолган эди. У Темурнинг Туркия султони Боязидга қарши олиб борган шиддатли жангу жадалларини диққат билан кузатиб боради. 1402 йилнинг баҳорида Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес Паласуелос бошлигида дастлаб Испания элчилари Темурнинг Кичик Осиёдаги қароргоҳига юборилади. Элчиларга Темур ва Боязидларнинг кучкудрати, бойлиги ва армиясининг ададини билиш ҳамда улар қўл остида яшаётган халқларнинг урф-одатлари, дини ва қонунлари ҳақида аниқ маълумотлар тўплаш топширилади.

Ғалаба муносабати билан ташриф буюрган Шарқ ва Ғарбнинг кўпгина давлатлари элчилари қаторида Испания элчилари ҳам Темур томонидан қабул қилиниб, қирол номига ёзилган махсус мактуб ва инъомлар билан кузатилади. Уларга қўшиб Темур Мухаммадқози исмли ўз вакилини ҳам Испанияга элчи қилиб юборади. Бунга жавобан Генрих III ўзаро дўстлик муносабатларини мустаҳкамлаш мақсадида 1403 йилда Темур хузурига иккинчи марта махсус элчилик юборади. Унга Руи Гонзалес де Клавихо бошлиқ қилиб тайинланади. 1403 йил 21 майда Испаниядан жўнаб кетган элчилар денгиз орқали Константинополга, у ердан Трабзонга келишади. Бу ердан ку-

руклик орқали Эронни кесиб ўтиб Балхга етиб келишади. Бу шаҳар яқинида Амударёдан кечиб ўтиб, аввал Термиз ва Кеш шаҳарларида бўлишади, сўнгра Самарқандга ташриф буюришади. Испания элчилари Самарқандда Темур томонидан тантанавор қабул қилиниб, уларга катта эътибор ва зўр ҳурмат кўрсатилади. Темурнинг Самарқанд ва унинг атрофида бино қилдирган хашаматли сарой ва боғларида ўтказилган расмий қабул ва тантанали маросимларда Испания элчилари Хитой, Ҳиндистон, Рум, Зобулистон, Ироқ, Шом (Сурия), Миср, Олтин Ўрда, Сақлаб (Россия) каби Шарқ ва Ғарбнинг кўпгина мамлакатларидан келган элчиларнинг барчасидан ҳам юқорироққа ўтказилиб, уларга алоҳида эътибор берилади. Расмий қабул вақтида Испания элчилари «Хитой подшосининг элчисидан пастроқда ўтирганини кўриб қолган Темур, — деб ёзган эди бу ҳақда Клавихо ўз кундалигида, — уларни тўрға, Хитой элчисини эса пастроққа ўтказишни буюради». Ўрта аср дипломатиясида бундай расмиятликка алоҳида эътибор берилган. Чунки расмий қабул ва тантанали маросимларда элчилар учун белгиланган махсус жойлар давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг рамзий даражасини кўрсатар эди.

Клавихо бошлиқ Испания элчилари 1404 йилнинг сентябрь — ноябрь ойларида Самарқандда бўладилар. Темурнинг Хитойга юриши муносабати билан бошқа кўпгина давлатларнинг элчилари қатори Испания элчилари ҳам 1404 йилнинг 21 ноябрида Самарқанддан жўнатиб юборилади. Клавихо Испанияга 1406 йилнинг март ойида қайтиб келади. Орадан

бир ой ўтгач, Клавихо Самарқанд сафарида бўлган Испания элчилиги ҳақидаги ахборотни ёзиб Кастилия кироли Генрих III га топширади. Кейинчалик унинг бу ахборотномаси «Буёқ Темур тарихи» ва «Темур қароргоҳи Самарқандга сафорот кундалиги» номлари остида испан тилида бир неча бор нашр қилинади.

Темур вафотидан сўнг салтанатда бошланган сиёсий бошбошдоқлик ва уни бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кетиши оқибатида Ғарбий Европа давлатлари билан Темурнинг ўрнатган бевосита савдо ва элчилик алоқалари аста-секин сусайиб, кейинчалик эса бутунлай барҳам топди. Бу, шубҳасиз, Ўрта Осиёнинг Ғарбий Европа ва унда шаклланаётган жаҳон бозоридан ажралиб, Ўрта осиеликларнинг дунё халқларининг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётидан четда қолишининг бошланиши эди.

ТЕМУРИЙЛАР ВА УЛУҒБЕК ДАВЛАТИ

Темурнинг жасади Самарқандга олиб келиниб дафн этилиши ва марҳумнинг мотам маросимлари тугар-тугамас, ворислар ўртасида тожу тахт талашуви бошланади. Ўша пайтларда Самарқандда сарой доирасида беқарорлик ва парокандалик ҳукм суради. Гарчи Темурнинг ўртанча ўғли Мироншоҳ ҳамда Хурсон ноибни оқил ва тадбиркор кенжа ўғли Шохруҳ Мирзолар барҳаёт бўлсалар-да, соҳибкирон ҳаётлик чоғидаёқ ўзига валиахд этиб набираси — ўша вақтдаги Ҳиндистон ва Қобул вилоятларининг ҳукмдори Пирмуҳаммадни тайинлаган эди. Пирмуҳаммадни тахтга ўтказиш

тарафдолари кучли бўлса-да, бироқ Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон Мирзо 1405 йилнинг 18 март куни Самарқандни эгаллаб, ўзини Мовароуннахрнинг олий ҳукмдори деб эълон қилади. Пирмуҳаммаднинг йўлини тўсиб, унинг режаларини бузиб юбориш ниятида ҳатто у Амударёнинг ўнг томонидаги ерларни ҳам ўз тасарруфига олади.

Халил Султон гарчи Темурдан қолган хазиналар воситасида соҳибқироннинг нуфузли аъён ва киборларидан маълум қисмини ўз тарафига оғдириб, Мовароуннахр тахтини эгаллаб олган бўлса-да, аммо кўп вақт ўтмай, у Темурнинг садоқатли амирлари, вилоят ноиблари ва шахзодаларнинг кучли норозилиги ва исёнига дуч келади. Биринчи бўлиб Туркистон ҳамда Фарғонанинг ҳокимлари Шайх Нуруддин билан амир Худайдод Халил Султонга қарши исъён кўтардилар. Ҳатто унинг ўз укаси Мирзо Султон Хусайн Амударёнинг чап соҳили вилоятларида ўз ҳокимиятини ўрнатмоқ ниятида акасига қарши бош кўтаради. Ўз навбатида Темур тахтининг асосий валиаҳди Пирмуҳаммад Амударёдан кечиб ўтиб, Халил Султонга қарши Насафга томон аскар тортади. Темур салтанатида бошланган ўзаро урушлар шу тариқа авж олиб кетади.

Оқибатда Хуросонда Шохруҳ Мирзо; Балх, Ғазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад; Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мироншоҳнинг ўғиллари Умар Мирзо билан Абубакр Мирзолар ҳокими мутлоқ бўлиб оладилар. Сирдарёдан шимолда жойлашган вилоятлар: Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам амир Бердибекнинг тасарруфида қолади. Ўратепа билан Фарғонани амир Худайдод Хусайний эгаллаб олади. Хоразмни

эса Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан Идику Ўзбек босиб олади.

Гарчи Шоҳрух 1405 — 1408 йилларда Халил Султондан Самарқандни тортиб олиб, отаси Амир Темурнинг тожу тахтини эгаллашга ҳаракат қилса-да, аммо уддасидан чиқа олмайди. Бунга Балх, Сейистон, Хуросон ва Озарбайджонда темурий шаҳзодалар ва айрим иқтидорли амирларнинг бирин-кетин кўтариб турган ғалаёнлари жиддий тўсқинлик қилади. Ўзаро тахт таллашиш натижасида Темурнинг валиаҳди Пирмуҳаммад ва ўртанча ўгли Мироншоҳ ғалаён ва фитналарнинг қурбони бўладилар. Пирмуҳаммад 1407 йил 22 февралда вазири Пир Али Тоз бошлиқ фитначилар қўлида шаҳид бўлади. 1408 йил 22 апрель кунини Қорақуюнли туркманларининг қабила бошлиғи Қораюсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлади. Озарбайжон ва Ироқ вилоятлари темурийлар қўлидан кетади.

1409 йил баҳорида Мовароуннаҳрда вазият янада кескинлашади. Амир Худайдод Ўратепа ва Шоҳруҳия шаҳарларини осонгина қўлга киритиб, Самарқандга томон аскар тортади. Шероз яқинида Зарафшон дарёси бўйида содир бўлган жангда Халил Султон қўшини мағлубиятга учрайди, ўзи эса асирга олинади. Худди шу даврда Сейистон ҳокими Шоҳ Қутбуддин ва Кирмон ҳокими Султон Увайсларнинг қўзғолонини бостириб, бу вилоятда тўла осойишталик ўрнатишга улгурган Шоҳрух эндиликда бутун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади. Чунки у ота юртидаги ҳодисаларга лоқайд қарай олмасди. 1409 йил 25 апрелида у Амударёдан ўтиб, Самарқанд сари юриш

қилади ва жангсиз шаҳарни эгаллашга муяссар бўлади.

Темур вафотидан кейин қарийб беш йил давом этган ўзаро феодал уруш ва исёнлар, шубҳасиз мамлакат аҳолисининг иқтисодий аҳволига кескин таъсир этиб, халқнинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди. Темурийзодалар олий ҳокимият учун, ноиблар ўз вилоятларида мустақил бўлиб олиш учун қурашардилар. Бундай бошбошдоқликка хотима бериш мақсадида Шохруҳ бошлаган ҳаракат мамлакат фуқоросининг кўпгина табақалари томонидан қувватланади. Шу боисдан Шохруҳ Темур хукмронлиги ўрнатилган вилоятларни ўз қўл остига олишга ҳамда мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга муттасил ҳаракат қилади. 1420- йилларга келиб у Темур меросининг, Сурия ва Арабистондан ташқари, асосий қисмини ўз тасарруфига олади. Шохруҳ бундан буён мамлакатни бошқаришда Темурийзода ва нуфузли амирлардан иборат ҳокимларнинг аксариятига ишончсизлик билан қарайди. Уларнинг ўрнига деярлик ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва набираларини ҳамда ўзига яқин тутган қариндошларини ноибликка тайинлайди. Шохруҳ Балх билан Бадахшон вилоятларини Иброҳим Султонга, Кобул, Ғазни ва Қандаҳорни Қайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисмини ҳамда Ҳабшон, Нисо, Обивард вилоятларини Бойсункур Мирзога, Эроннинг ғарбий ўлкалари ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисмини Султон Муҳаммадга, Форс вилоятини Абдулла Мирзога суюрғол тариқасида инъом қилди. Шу йўл билан мамлакатни бошқариш энгил бўлади, деб ўйлади. Бирок, натижа Шохруҳ кутган-

дек бўлиб чиқмайди. Бунга Шохрух кейинрок невараси Султон Муҳаммаднинг (Бойсункур Мирзонинг ўғли) қилмишларидан сўнг ишонч ҳосил қилади. Султон Муҳаммад Эронга ҳоким қилиб тайинлангач, бобосига ноиблик қилишдан бўйин тоблаб, ўзбошимчалик билан ўз ерларини кенгайтиришга киришади. Шохрух итоатсиз набирасига қарши қўшин тортишга мажбур бўлади.

Шохрухнинг узоқ ҳукмронлик даврида Темур давлатининг асосий қисми унинг қўл остида сақланиб қолса-да, аммо бу улкан мамлакат икки давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жанубда жойлашган Шохрух давлати бўлиб, унинг маркази Ҳирот шаҳри эди. Иккинчиси эса, Амударёдан шимолда Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келган Улуғбек давлати бўлиб, Самарқанд унинг пойтахти эди.

1409 йилда Шохрух Самарқанддан Ҳиротга қайтиш олдида ўн беш ёшли Мирзо Улуғбекни Мовароуннаҳр билан Туркистонга ҳоким қилиб тайинлайди. Шаҳзода балоғатга етгунга қадар давлатни бошқаришни Шохрух ўзининг содиқ амалдорларидан бири Муборизуддин Шохмаликнинг ихтиёрига топширади.

Улуғбекнинг асли исми Муҳаммад Тўрғай бўлиб, у Темурнинг Яқин Шарққа беш йиллик юришлари вақтида 1394 йил 22 мартда Султония шаҳрида таваллуд топади. У Темур Ўрдугоҳи ва саройида катта онаси Сароймулкхоним ва онаси Гавҳаршодбегимларнинг бевосита паноҳида тарбияланади. Соҳибқироннинг бошқа набиралари қаторида у Темурнинг ҳарбий юришлари ва сарой анъаналарида ишти-

рок этади. Тўрт ёшидан бошлаб Улуғбек қиссахон Ҳамза ибн Али (Шайх Озорий) тарбиясида бўлади. Ундан хат, савод ва ҳисоб бўйича илк сабоқлар олади. Кейинчалик Улуғбекка оталиқ этиб амир Шоҳмалик тайинланади. Оталиқдан у давлатни идора қилиш санъати (лавозимларга мансабдор шахсларни тайинлаш, солиқ тўплаш, рухонийлар, амалдорлар ва ўзга юртлардан ташриф буюрган элчиларни қабул қилиш каби тартиб қоидалар)ни ўрганди. Улуғбек 12 ёшга қадам кўяркан, уни Муҳаммад Султоннинг кизи Ўғайбегимга унаштиришади. Она томонидан Ўғайбегимнинг наслу-насаби Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312 — 1342 йиллар) хонадонига мансуб бўлгани тўғрисида Улуғбек ҳам бобоси каби «кўрагон» унвонига сазовар бўлади.

Улуғбек давлати жанубда Амударё, Фарбда Бухоро воҳасига тутшиб кетган Ўрганжий дашти (Марказий Қизилқум)нинг шарқий чеккалари, шимолда Сирдарёнинг қуйи окимидаги Сигноқ ва Ўтрор шаҳарлари, шарқ ва шимоли-шарқда Шарқий Туркистон билан чегараланар эди. Улуғбек, гарчи Мовароуннаҳр билан Туркистоннинг ҳокими деб эълон қилинган бўлса-да, аслида унинг ҳокимияти даставвал фақат Самарқанд, Бухоро, ва Насаф вилоятлари билангина чекланади. Чунки Шоҳруҳ, аввал бошдан Фарғонани то Ўзгангача Амирак Аҳмадга, Ҳисори Шодмонни Муҳаммад Жаҳонгирга инъом қилиб, Улуғбекни бирмунча чеклаб кўяди. Туркистон эса Шайх Нуриддиннинг тасарруфида эди. Ўша вақтда у на Улуғбек ва на Шоҳруҳни тан оларди. Шунинг учун мамлакат хали нотинч эди.

Шайх Нуриддин Туркистон билан ҳам қа-

ноатланмайди. 1410 йилда у Муҳаммад Жаҳонгир билан ҳамда Янги ва Сайрам вилоятларининг ҳокими амир Абдулҳолик шунингдек оқўрдалиқ хонзодалардан Чингиз Ўғлонлар билан иттифоқ тузиб, темурийларга қарши исъён кўтаради. Ўша йили 20 апрелда Самарқанд яқинидаги Қизилравот мавзеида исёнкор иттифоқчилар билан Мирзо Улуғбек ва Шоҳмаликларнинг кўшинлари ўртасида жанг бўлади. Жангда Улуғбек мағлубиятга учраб Калифга чекинади. Шоҳрух 1410 йилнинг ёзида исёни бостириш учун катта куч билан Самарқандга етиб келади. Шайх Нуруддин исёни бостирилгач, Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайром, Янги қайтадан темурийлар давлати таркибига қўшиб олинади ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улуғбекнинг зиммасига юкланди.

Ўша пайтларда Улуғбек билан Шоҳмаликнинг муносабатлари бузилиб қолади. Чунки шуҳратпараст оталиқ Улуғбекни давлат ишларига яқин йўлатмай, ҳатто у билан ҳисоблашмай ҳам қўйган эди. Шу сабабли Шоҳрух 1412 йилда Шоҳмаликни Самарқанддан олиб кетишга мажбур бўлади. Ўша вақтдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Туркистонни бошқариш батамом 18 яшар Улуғбек кўлига ўтади.

Мамлакатда маълум даражада ҳокими мутлақ бўлиб олган Улуғбек эндиликда Фарғонани амакиваччаси Амирак Аҳмад кўлидан тортиб олиб, бу ўлкада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга интилади. Ўз мақсадини амалга ошириш учун у дастлабки мустақил ҳаракатини Фарғонага юришдан бошлайди. 1414 йилда у амирлари Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али-

лар бошчилигида катта кўшин билан Фарғонага боради. Улуғбекнинг кўшинига бас келишга кўзи етмаган Амирак Аҳмад жангсиз Андижон ва Ахсини топшириб, Ўш ва Олай орқали Қашғарга қочади. Аммо орадан кўп вақт ўтмай Қашғар ҳокимининг мадади билан Фарғонани қайтариб олади. Ўш яқинида жангда Улуғбек кўшини мағлубиятга учрайди. Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али каби номдор баҳодирлар ҳалок бўладилар. Бу воқеадан сўнг Улуғбек 1415 йилнинг баҳорида Фарғонага иккинчи марта кўшин тортишга мажбур бўлади. Бу гал ҳам Амирак Аҳмад Улуғбекдан чўчиб яна Қашғарга қочади. Шохруҳнинг Амирак Аҳмад номига ишончнома юбориб бу ишга аралашуви туфайли шохзодалар ўртасидаги ўзаро низо ҳал этилиб, Фарғона ҳам, Қашғар ҳам Улуғбекнинг кўлига ўтади.

1413 йилда Шохруҳ томонидан Хоразм Олтин Ўрда хонлари тасарруфидан қайтариб олингач, Улуғбек давлатининг ғарбий ва жанубий чегараларининг ҳавфсизлиги муқимлашган бўлса-да, аммо унинг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий томонлари хали хавотирли эди. Шу сабабли Улуғбек бу даврда Дашти Қипчоқда бошланган ўзбек шаҳзодаларининг ўзаро низоларига ҳамда Мўғулистонда авж олган ички курашларга жиддий эътибор беришга ва аралашушга мажбур бўлади.

Улуғбек кўмаги билан Дашти Қипчоқ кўчманчи ўзбеклари улусида Бароқ ўғлон, Мўғулистонда Шермуҳаммад ўғлон ҳокимиятни қўлга оладилар. Бу шаҳзодалар орқали Улуғбек икки кўшни ўлкада ўз сиёсатини ўтказишни мўлжаллаган эди. Бироқ хонлар Улуғбекнинг ишончини оқламайдилар. Шундан сўнг

Улуғбек отасининг ризоси билан 1425 йилнинг эрта баҳорида Мўғулистон устига юриш бошлайди. Иссиққўл яқинида содир бўлган тўқнашувда Улуғбек мўғуллар устидан ғалаба қозонади ва катта ўлжа билан Самарқандга қайтади. Ўлжалар орасида икки бўлак нефрит (қош) тоши ҳам бор эди. Кейинчалик бу нефритдан Амир Темур сағанасига қабр тоши ясатирилади. Мўғулистон уруши Улуғбек томонидан мамлакатнинг яхлитлиги ва ҳавфсизлигини сақлаб қолиш мақсадида олиб борилган урушлар ичида энг зафарлиси бўлган эди. Бу зафарли юришнинг нишони тарзида Жиззах яқинидаги Илонўтти дарасида ҳижрий 828 (1428) йилда Улуғбек томонидан қоятошга ёздирилган ўзига хос «Зафарнома» ҳозирги кунгача сақланган.

Орадан икки йил ўтгач, 1427 йилда Улуғбек Дашти Қипчоқда ўз сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олган Бароқ ўғлонга қарши юришга мажбур бўлади. Улуғбек ёрдами билан ўзбеклар улусида тахтдор бўлиб олган Бароқ ўғлон, унинг мурувватини унутиб, эндиликда Сирдарё бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ сингари шаҳарлар ва уларнинг атрофидаги ерларга даъвогар бўлиб чиқади. Бу шаҳарлар атрофини талаб Сигноққача бўлган ерларни эгаллаб олади. Улуғбек Бароқ ўғлонга қарши кўшин тортади. Шоҳруҳ кичик ўғли Жўкийни кўшин билан тезда Улуғбекка ёрдамга юборди. Лекин Улуғбекнинг омади келмади. Бароқхон Сигноқ яқинида тунда Улуғбек кўшинига тўсатдан ҳужум қилиб унга қаттиқ зарба берди. Улуғбек аввал Тошкентга, сўнгра Самарқандгача чекинишга мажбур бўлди. Бароқ ўғлоннинг лашқари уни Самарқанд остоналари-

гача таъқиб қилиб боради. Ясси, Саброн, Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоронинг теварак-атрофидаги қишлоқларни талаб қайтади. Бу мағлубиятдан кейин Улуғбек эл-юрт ва отаси олдида юзи шувит бўлиб, Самарқанд тахтидан ва Мовароуннаҳр ҳокимлигидан ажралишига оз қолади. Чунки аҳоли орасида Улуғбек ва унинг кўшинига нисбатан норозилик пайдо бўлади. Сиғноқ мағлубиятидан кейин Улуғбек, гарчи умрининг охиригача ўзга вилоятларга мустақил ҳарбий юриш уюштиришга журъат қилмаган бўлса-да, аммо 30 — 40- йиллари отаси Шоҳруҳ билан бирга Дашти Қипчоқнинг Шарқий қисмини ўзига бўйсундирган Абулхайрхон (1428 — 1468)га қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Кўчманчилар ҳар йили, айниқса қиш фаслида Мовароуннаҳрнинг ички ноҳияларига бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғорат қилиб қайтардилар. Масалан, Абулхайрхон етакчилигида кўчманчилар 1431 ва 1435 йиллари Хоразмгача бостириб кириб, унинг ғарбий қисмини Урганч билан бирга забт этадилар. Бироқ Дашти Қипчоқ кўчманчилари ва Абулхайрхон билан курашиш Улуғбек билан Шоҳруҳ учун осон бўлмади.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳрни идора этишда, айниқса мамлакат ташқи сиёсатида Улуғбек, айрим ҳоллардагина, мустақил ҳаркат қилган бўлса-да, аммо аслида у салтанат олий ҳукмдори Шоҳруҳнинг Мовароуннаҳрдаги интизомли ва итоаткор ноиби бўлиб қолади. Хутбага отасининг номини қўярди, тангалар ҳам Шоҳруҳ номи билан зарб қилинарди. Ташқи ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани у отаси билан маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризалиги билан хал этишга

ҳаракат қилади. Вақти-вақти билан у Ҳиротга катта совға-саломлар олиб борар, отасини улус аҳволдан воқиф қилиб турарди, Мовароуннаҳр ҳирожининг бир қисмини унинг хазинасига жўнатиб туришга, Шоҳруҳнинг ҳарбий юришлари вақтида унга маълум миқдорда аскар, от-улов, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Шоҳруҳ 1447 йил 12 март куни невараси Султон Муҳаммад (Бойсунқурнинг ўғли) исёнини бостириш вақтида бетобланиб Рай вилоятида оламдан ўтади. Шоҳруҳ ва унинг фарзандлари, неваралари ҳукмронлиги даврида бошқа темурий шаҳзодаларнинг мавқеи жуда пасайиб кетган эди. Шоҳруҳ вафот этиши биланок Ҳуросон ва Моваруннаҳрда улар ўртасида тожу тахт учун кураш яна авжга миниб, мамлакатни бекарорлик чулғаб олади. Одатга кўра, тахтга Шоҳруҳнинг тўнғич ўғли Улуғбек ўтириши керак эди. Аммо Бойсунқурнинг ўғиллари Олоуддавла билан Абулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳаракат бошлайдилар. Ҳуросон ва Ҳиротни Олоуддовла, Мозондарон ва Жўржонни Абулқосим Бобур, Фарбий Эрон билан Форсни Султон Муҳаммад эгаллаб, ҳокими мутлак бўлиб оладилар. Муҳаммад Жўкий (1444 йили вафот этган)нинг кичик ўғли Абубакир эса оғаси Муҳаммад Қосимга қарши қурол кўтариб, ундан Балх, Шибиргон, Кундуз ва Бағлон вилоятларини тортиб олади. Ўзбошимча шаҳзодаларга қарши Улуғбек кўшин билан чиқишга ва улар билан музокаралар олиб бориб келишишга мажбур бўлади. Чунки, 1447 йилнинг апрелида Олоуддавла Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифнинг кўшинини Нишопур яқинида тор-мор қилиб, ўзини асирга

олган ва Ҳиротга келтириб Ихтиёруддин қалъасига қамаб қўйган эди. Абдуллатифнинг ҳаёти таҳлика остида қолгач, Улуғбек Олоуддавла билан сулқ тузишга мажбур бўлади. Ҳар икки тараф ҳам сиёсий вазиятга кўра урушни давом эттиришдан манфаатдор эмас эди. Чунки бошбошдоқлик авжига минган, ҳар бир шахзода Ҳирот тахтига даъвогар бўлиб, ўзича кураш олиб борар эди. Битимга кўра, Абдуллатиф озод қилиниб, Улуғбек эса Ҳирот ва Ҳуронга бўлган даъвосидан воз кечади. Бироқ кўп вақт ўтмай Абдуллатиф билан Олоуддавла муносабатлари яна кескинлашиб кетади. 1448 йилнинг баҳорида Улуғбек ва Абдуллатифнинг 90 минглик бирлашган қўшини Ҳиротга юриш қилади. Тарноб яқинида бўлган жангда Олоуддавла қўшини тор-мор келтирилиб, Ҳирот қўлга киритилади. Бу ғалабадан сўнг Абдуллатиф, гарчи бобоси Шохруҳнинг Ҳиротдаги тахтига ўтиришга муяссар бўлсада, аммо унда отасига нисбатан адоват пайдо бўлади. Чунки ғалаба тўғрисида тевааракатрофга юборилган фатҳномаларда Абдуллатифнинг номи иниси Абдулазиздан сўнг тилга олинади. Унинг Ихтиёруддин қалъасидаги ҳазинаси Улуғбек томонидан олиб қўйилиб, маълум даражада адолатсизлик ва меҳрибонсизликка йўл қўйилган эди. Бу шубҳасиз, ўта шухратпараст, ҳамда мол-дунёга ўч Абдуллатиф учун етарли баҳонайи сабаб бўлади. У отасининг душманлари билан яширин тарзда тил бириктириб, зимдан Улуғбекка қарши ҳаракат қила бошлайди. Авваламбор Абдуллатиф Ҳиротда бор йўғи ўн беш кун ҳокимлик қилади. Абдулқосим Бобур қўшинининг шаҳарга яқинлашиб келаётганидан хабар топиб, пойтахтни

жангсиз бўшатиб, Мовароуннаҳр томон қочади. Улуғбек фармони билан Балхга ноиб қилиб тайинлангач, вилоятда «тамға» (бож)ни бекор қилиб, савдогарларни ўз тарафига оғдириб олади. Отасидан норози бўлган амирларни атрофига тўплайди. Ҳатто Абулқосим Бобур билан боғланиб, уни Улуғбекка қарши биргаликда курашишга ундайди. Шундай қилиб, Абдуллатиф ўз отасига қарши очикдан-очик душманлик йўлига ўтади. Давлатнинг яхлитлигини сақлаб қолмоқ учун Улуғбекда ўзининг исъёенкор ва маккор ўғлига қарши юриш қилишдан бошқа илож қолмайди. Айни замонда мамлакатда сиёсий вазият жуда кескинлашиб, Улуғбекнинг аҳволи янада мушкуллашади. Бундай қалтис вазиятдан Дашти Қипчок кўчманчилари ҳам фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади.

Хиротдан Самарқандга қайтар экан, Улуғбек олд томондан Дашти Қипчок кўчманчиларининг хужумига дучор бўлади. Абулхайрхон бошчилидаги кўчманчилар ўшанда Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоро теварагидаги қишлоқларни талаб, подшоҳ ва йирик мансабдорларнинг шаҳар атрофидаги чорбоғ ва кўшқларини, жумладан Боғимайдон, Чилсутун, Чиннихона каби кўпгина гўзал меъморий қасрларни вайрон қиладилар. Икки тарафдан келган душманлар билан тўқнашувлар оқибатида Улуғбек кўшини қаттиқ шикаст топиб, заифлашиб қолади. Шу вақтда Улуғбекнинг Самарқандда вақтинчалик ноиб қилиб қолдирилган кичик ўғли Абдулазизга қарши Самарқанд амирларининг норозилиги кучайиб, Улуғбекнинг уни бартараф қилишга мажбур бўлади. Отасининг қийин аҳволда қолганини куза-

тиб турган Абдуллатиф кулай фурсатдан фойдаланиб, бош кўтаради ва Амударёдан кечиб ўтиб, Термиз, Кеш ва Хузорни осонгина забт этади. Сўнгра Самарқандга қараб йўл олади. 1449 йил октябрда пойтахт яқинидаги Дамашк кишлоғи ёнида қаттиқ жанг бўлади ва бу жангда Улуғбек енгилади. Самарқанд амири Мироншоҳ Қавчин шаҳар дарвозаларини беркиттириб Улуғбекни ичкарига киришга қўймайди. У Шохруҳияга ҳам қиролмайди ва Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Шаҳар қозиси Шамсуддин Мухаммад Мискиннинг қаршилигига қарамасдан, Абдуллатиф Самарқанднинг жаҳолатпараст уламоларининг яширин фатвосини чиқартириб, отасининг ўлдирилишини уюштиради. Замонасининг машҳар олими ва ҳукмдори Мирзо Улуғбек 1449 йил 27 октябрида 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда шаҳид бўлади.

Шундай қилиб, Улуғбек Мовароуннахрни қирк йил (1409 — 1449) идора қилди. Бу даврда мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кескин кураш давом этганлигига қарамай, бобоси Темурдан фарқли ўлароқ, у шиддатли харбий юришлар уюштириб, қўшни мамлакатларни босиб олишга интилмади. Аксинча, у ўз давлатини мустақамлашга, мамлакат бирлигини сақлаб қолишга ва маданий ҳаётни кўтаришга ҳаракат қилади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИНҚИРОЗИ

Шохруҳ вафотидан кейин авж олиб кетган сиёсий кураш шуҳратпараст ва разил Абдуллатифни жаҳолатпарастлик ботқоғига батамом

ботириб, уни ёвуз инсонга — отасининг қоти-
лига айлантирди. Улуғбек шахид этилиб, ора-
дан бир неча кун ўтгач тахт даъвогарларидан
қутулиш мақсадида у ўз иниси Абдулазизни
ҳамда отасига содиқ бўлган амирларни ҳам
ўлдиртириб, темурийларнинг Мовароуннаҳрда-
ги тожу тахтини батамом эгаллаб олади. Гар-
чи ҳокимият мамлакат фуқароси томонидан
«падаркуш», яъни «ота қотили» деб лаънат-
ланган Абдуллатиф ва унинг тарафдорлари қў-
лига ўтган бўлса ҳам, аммо бу қаттол шахзо-
да падари бузруквори тахтида узок вақт ўти-
ролмади. Орадан олти ярим ой ўтар-ўтмас Аб-
дуллатифга қарши саройда фитна уюштири-
либ, у 1450 йил 9 май куни ўлдирилади. Бу қа-
бих қотилнинг қалласи танасидан жудо қили-
ниб, Регистон майдонида Мирзо Улуғбек мад-
расасининг пештоқига осиб қўйилади.

Бундай мудҳиш воқеадан сўнг ҳокимиятга
бир вақтнинг ўзида Самарқандда Шохруҳнинг
яна бир набираси, Улуғбекнинг севимли жияни
ва куёви Мирзо Абдулла, Бухорода эса Мирон-
шоҳнинг набираси Султон Абусаидлар под-
шоҳ қилиб кўтарилади. Абдулла мамлакатда
барқарорликни тиклаш учун қўлидан келган
барча чораларни кўрса-да, аммо у ҳам Самар-
қандда Темурийлар тахтида узок вақт ўтира
олмайди. У бор-йўғи бир йилдан сал кўпроқ
ҳукмронлик қилади. Аввал у амакиваччаси Абу-
саид билан, сўнгра қариндоши Олоуддавла би-
лан курашади. Самарқандга бостириб келган
Абусаид қўшинини тор-мор келтиради. Алам-
зада Абусаид Сирдарё бўйидаги Ясси ва Саб-
рон атрофларига жойлашиб олади ва Мирзо
Абдуллага қарши яна куч тўплайди. Дашти
Қипчоқ ўзбекларининг хони Абулхайрхонга ёр-

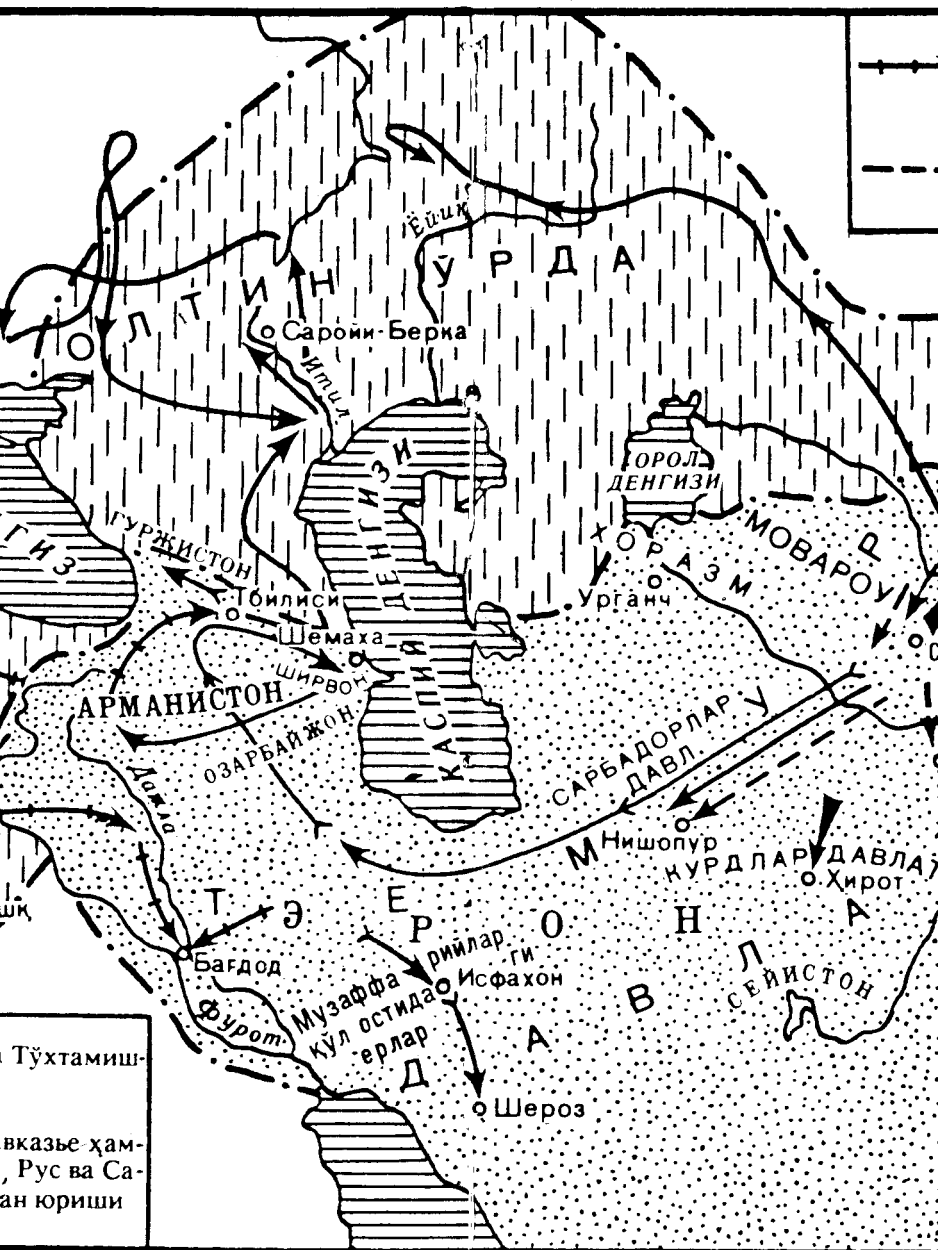
дам сўраб мурожаат қилади. Катта ўлжалар беришни ваъда қилиб, Мирзо Абдуллага қарши у билан битим тузади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда муттасил давом этиб турган ўзаро курашлар кўчманчи қабилалар учун жуда қўл келади. Улар мамлакатнинг сиёсий ҳаётига тез-тез аралашиб, ички низоларнинг у ёки бу шахзода фойдасига ҳал бўлишига фаол таъсир кўрсата бошлайдилар. 1451 йилда Абулхайрхон катта кўшин билан Абусаид иштирокида Тошкент, Чинос ва Жиззах орқали Самарқандга юриш қилади. Шероз қишлоғи яқинида Булунғур анҳори ёқасида жанг бўлади. Маҳорабада иттифоқчилар ғалаба қозонади. Мирзо Абдулла жангда ҳалок бўлади. Шундай қилиб, Абулхайрхоннинг кўшинлари ёрдамида 1451 йилда Абусаид Самарқанд тахтини эгаллаб, Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиб олади.

Шохрухнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳиротни эгаллаб, Темурийлар давлатининг Хуросон қисмини ўз тасарруфига киритди. 1457 йил баҳоригача, яъни вафотига қадар Хуросонни ўз қўлида тутиб туради. Хуросон билан Мовароуннаҳр ўртасида низолар давом этади. Хуросонда феодал тарқоклик авж олади. Темурийлар даври муаррихларининг ёзишича, бу даврда Хуросон ўн бир бўлаққа бўлиниб кетади. Хондамирнинг айтишича, уларнинг ҳар бири ўзича мустақил ҳокимлик эди. Астрободдан Сабзорга қадарли ерларни Мирзо Жаҳоншоҳ ўзига қаратган эди. Балхда Абусаид ҳукмдорлик қилар эди. Мирзо Султон Иброҳим Ҳиротда ўтириб, бошқаларга бўйсунмас эди. Мавлоно Аҳмад Ясовул Ихтиёруддин қалъасини босиб олган эди. Мирзо Сул-

тон Санжар Марвда истиқомат қиларди. Мирзо Шоҳмахмуд Тусда туриб, ўз ҳаёлида истиқлол нақшини чизарди. Пирко мўғул Нурота қалъасини ишғол қилган эди. Амир Абдулла Сарахс кўрғонини мудофаа қиларди. Малик Қосим Валадий ва Амир Искандарий Қораясуфлар Амир Халил билан иттифоқ тузиб Сейистон вилоятининг Фарроҳ ва Исфизорга-ча бўлган ерларини кўлга киритган эди. Хабушон қалъасида Ҳасан Шайхтемур сардорлик вазифасини ўтарди. Сабас қалъаси Амир Увайс Ховандшоҳ кўл остида эди. Обивард қалъасида эса Мирзо Олоуддавла қарор топган эди. Мамлакатнинг бир-бирига қарши бўлган майда бўлақларга бўлиниб кетиши, улар ўртасида уруш-талашларнинг тўхтовсиз давом этиши аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётига қаттиқ путур етказиб, иқтисодий жиҳатдан давлатни ниҳоятда танг ахволга тушириб қўйган эди. Абулқосим Бобур Хуросонни батамом ўз тасарруфига кирита олмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда майда феодалларнинг мустақил ҳокимлигига барҳам беради. Бироқ 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот қилгач, вазият яна мушкуллашади. Хуросонда ҳам, Ҳиротда ҳам ҳокимиятни даъво қилувчилар кўп бўлса-да, лекин уларнинг бирортаси давлатни идора қила оладиган кучга эга эмас эди. Бундай қулай вазиятдан фойдаланган Абусаид 1457 йилда Ҳирот тахтини эгаллайди ва Темурийлар давлатининг ҳар икки қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Бироқ унинг ҳокимияти ҳам мустаҳкам эмас эди. Чунки Абусаид Хуросонда ҳам, Эронда ҳам вилоят ҳокимларининг мустақил ҳукмронликка интилишларига барҳам бера олмади, мамлакатда феодал тар-

XV АСР БОШИДА ТЕМУР ДАВЛАТИ

коклиги давом этди. Айниқса уни Абулқосим Бобур вафотидан кейин Хоразмни эгаллаб олган Султон Ҳусайн (Умаршайхнинг эвараси) нинг ҳарбий ҳаракатлари ҳаммадан кўпроқ таъвишлантиради. Гарчи Абусаиддек кучли ҳокимга қарши курашиш қийин бўлса-да, Султон Ҳусайн 15- аср 60- йилларининг бошларида катта куч билан Хуросонда пайдо бўлади. У Хирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва бошқа вилоятларда гоҳ муваффақиятли, гоҳ муваффақиятсиз тарзда ҳаракат қилади.

1469 йилнинг эрта баҳорида Абусаид Озарбайжон, Ғарбий Эрон ва Ироққача бўлган вилоятларни эгаллаб турган Окқўюнлу туркманларига қарши юриш қилади. Озарбайжондаги Мўғон чўлида Окқўюнлуларнинг ҳокими Узун Ҳасан (1453 — 1478) билан бўлган жангда Абусаид ҳалок бўлади. Унинг ворислари отаси ўлимидан сўнг, Султон Ҳусайн билан тўқнашишга журъат эта олмай, Мовароуннаҳрга қайтадилар. 1469 йил 24 мартда Султон Ҳусайн Хуросоннинг ҳокими сифатида тантана билан Хиротга кириб боради. Натижада Темурийлар давлати яна икки мустақил қисмга: Султон Ҳусайн ҳукмронлигидаги Хуросон ҳамда Абусаид ворисларига ўтган Мовароуннаҳрга бўлиниб кетади.

Мовароуннаҳрда Абусаиднинг ўғилларидан аввал Султон Аҳмад (1469 — 1493), кейин Султон Маҳмуд (1493 — 1494) ва ниҳоят Маҳмуднинг ўғли Султон Али (1494 — 1501) мустақил ҳокимлик қилади. Бироқ Мовароуннаҳр ҳукмдори, хусусан Султон Аҳмаднинг укувсизлиги ва сусткашлиги туфайли мамлакатда феодал тарқоклик янада авж олади. Бу вақтда Мовароуннаҳр деярлик мустақил бўлиб олиб,

Ўзаро низолашаётган Темурий шаҳзодалар ёки мулкдор феодал зодагонлар бошчилик қилиб турган кўпдан-кўп вилоятларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида сўфийлик таълимоти йирик намоёндаларининг таъсири беҳад кучайиб, унинг сиёсий турмушида ҳам улар муҳим роль ўйнай бошлаган эдилар. Масалан, мамлакат уруш хавфи остида қолиб, эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда сўфийлик тариқотининг йирик намоёндаларидан бири Хўжа Убайдулло Аҳрор (1404 — 1492) юрт бошига тушган мусибатларни даф қилиш йўлида бир неча бор жонбозлик кўрсатган эди. 1454 йилда Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Самарқандни қамалга олганда, 1463 йили уч ҳукмдор: Самарқанд ноиби Султон Аҳмад бир тарафдан, Андижондан Фарғона ҳокими Умаршайх Мирзо билан Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон иккинчи тарафдан Ховос яқинида катта кўшин билан муқобил турганда, сўнгра Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жўкий билан Амир Нурсайдбек Нурота ва Шохруҳия теварагида кўзголон кўтарганида Хўжа Убайдулло Аҳрор можароларга қатъиян аралашиб, рақибларни ярашишга мажбур этади.

Султон Хусайннинг давлати Амударёнинг жануб ва ғарб томонида жойлашган бўлиб, у ўз тасарруфида Хуросон, Хоразм ҳамда Эроннинг шарқий ва шимолий вилоятларини бирлаштирган эди. У темурийларнинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнгги йирик давлати бўлиб, бу давлатда ҳам сиёсий вазият осойишта эмас эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро феодал урушларига, шаҳзода ва амир-

ларнинг бошбошдоклигига қарамай мамлакатнинг хўжалик ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдагига қараганда анча юксак даражада бўлган. Мамлакатнинг обод этилиб, раванк топишида, унда барқарорлик ўрнатиб, бирлигини сақлаб туришда замонасининг тадбиркор ва доно ҳукмдори Султон Ҳусайн билан бир қаторда буюк адиб ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳам хизмати ниҳоятда катта бўлди.

Алишер Навоий 1441 йилда Ҳиротда дунёга келган. Унинг имтиёзли барлос баҳодирларидан бўлган отаси ва бобосининг каттагина ер-сувлари ва бошқа мол-мулклари бўлган. Султон Ҳусайн билан Алишер мактабдош эдилар. Улар болалик чоғларидаёқ Хуросоннинг ҳукмдори Абулқосим Бобур хизматида бўлганлар. Унинг вафотидан сўнг Султон Ҳусайн билан Алишер 12 йил давомида бошқа-бошқа шаҳарларда бўлишади. Ҳусайн бу даврда аввал Хоразмда, сўнгра Хуросоннинг Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва бошқа вилоятларида «дарбадарликда» (козокликда) юриб куч тўплайди ва турли жойларда Абусаидга қарши исён кўтаради. Алишер Навоий бу йиллар Машҳад ва Ҳирот мадрасаларида ўқийди. Ўша пайтлардаёқ у шоирлик истеъдоди туфайли катта шуҳрат қозонган эди. Ёшлиқдан Султон Ҳусайн билан яқин бўлган Алишер ўзига нисбатан Абусаидда адоват қайфиятини сезгач, Самарқандга кетиб, маълум муддат у ерда яшашга мажбур бўлади. Самарқандда у илм-фан ва шеърят билан машғул бўлди. Фалакиётшунослик, риёзиёт ҳикматшунослик, муҳандислик илмини ўрганди. Бу борада унинг мадрасада икки йил олган таъ-

лими катта роль ўйнади. У машхур олим, фалсафа, мантиқ, ҳуқуқ, араб тили, адабиёт ва поэтиканинг ўткир билимдони Фазлуллоҳ Абулайс Самарқандийдан сабоқ олади. Султон Хусайн бир неча йил давом этган машаққатли жанглардан сўнг ниҳоят 1469 йилда Хиротни эгаллагач, Навоийни ўз ҳузурига таклиф этади. Алишерни у дастлаб муҳрдорлик лавозимига, 1472 йил бошида амир унвонини бериб, бош вазир қилиб тайин этади.

Султон Хусайн ҳукмронлигининг дастлабки даврида Алишер Навоий кўлидан келганча адолат ўрнатиб, халққа ғамхўрлик кўрсатди, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади. У мамлакатда кучли, марказлашган феодал давлатнинг вужудга келиши, вилоятлар суғорилиб обод этилиши, қишлоқларда деҳқончилик, шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдонинг тараққий қилиши, адабиёт, санъат ва илм-маърифатнинг равнақи, давлатнинг ички барқарорлиги ва ташқи муносабатлари яхшиланиши, аҳолининг тинч ва осойишта яшаши учун барча имкониятлардан фойдаланди. Инсонпарварлик ғояларини рўёбга чиқариш учун ҳаракат қилди. Давлатнинг бутунлигини сақлаб қолиш мақсадида у Хуросонда кўтарилган жиддий халқ кўзғолонларини адолат тарозуси билан тинчлантирди. Лекин Султон Хусайн давлати Навоий кутганича бўлиб чиқмайди. Суюрғол тартибига асосланган бу давлатда, бир томондан, вилоят ҳукмдорлари, ҳатто тожу тахт валиаҳдлари Бадиуззамон ва Мухаммад Султон исёнлари юз беради. Иккинчи томондан, оғир феодал зулми оқибатида Хирот ва вилоятларда халқ кўзғолонлари кўтарилди. Учинчидан, ўз манфаатларини кўзла-

ган очкўз сарой аёнлари Навоий ва унга ҳамфикр бўлган шахсларга нисбатан фитна-фасодни ғоятда авж олдириб юбордилар. Бош вазирлик лавозимида турган Навоий 1476 йилда истеъфо беришга мажбур бўлади. Кейинчалик уни саройдан, ҳатто пойтахтдан узоқлаштиришга Султон Ҳусайнни ҳам кўндирдилар. Унинг мамлакат осойишталиги ва эл фаровонлиги учун қилган саъй-ҳаракатларига жиддий зарба берилади.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳукм сурган танглик, кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олишини, Темурийлар сулоласини ағдариб ташлашни осонлаштирди.

Темурийлар салтанатнинг шимолида ва унга бевосита ёндошган Дашти Қипчоқда ташкил топган Шайбон улусининг султонлари кучайиб бормоқда эдилар. Бу улуснинг чорвадор қабилалари тарихда «ўзбек», яъни «ўзига ўзи бек» номи билан шуҳрат топган эди. Чорвадор ўзбек қабилалари Мовароуннаҳр аҳолиси билан этник ва тил жиҳатдан жуда яқин эдилар. Мовароуннаҳрда содир бўлган сиёсий танглик ва парокандалик даврларида ўзбек султонлари гоҳ темурзодаларга ёрдам бериб, Самарқанд тахтига улардан бирини ўтказиб, катта инъомлар олар, гоҳ лашкар тортиб унинг обод шаҳар ва қишлоқларини талаб қайтардилар. 15- аср охири — 16- аср бошида Шайбонийхон бошлиқ ўзбеклар Мовароуннаҳрга томон шиддат билан юриш бошлаганларида, уларга на Самарқанд ҳукмдори Султон Али Мирзо, на Бухоро ноиб Муҳаммад Боқи тархон, на Тошкент ҳокими Маҳмудхон ва на кексайиб қолган Ҳирот ҳукм-

дори Султон Хусайн ҳам бардош бера олмаган. Қисқа муддат ичида Темурийлар салтанати территориясини қўлга киритган Шайбонийхон бу диёрда ўз давлатини барпо этишга муяссар бўлди. Шу аснода темурзодалардан бўлган Фарғона ҳокими ёшгина Захириддин Муҳаммад Бобур Темурийлар салтанатини ҳимоя қилиш ва уни сақлаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилиб Шайбонийхонга қарши бир неча йил давомида муттасил кураш олиб борса-да, аммо мамлакатда ҳукм сурган оғир иқтисодий танглик ва сиёсий парокандалик шароитида у душман устидан ғалаба қозона олмайди. Ўз Ватанида омади келмаган Бобур Мовароуннаҳрни тарк этиб, ўзгалар юртига чиқиб кетишга мажбур бўлади. Аввал у Афғонистонни, сўнгра Ҳиндистонни бўйсундириб, Европа адабиётида «Буюк мўғуллар» номи билан маълум бўлган Бобурийлар салтанатига асос солади. Уч асрдан ортиқроқ давр давомида ҳукм сурган бу давлат паноҳида Ҳиндистон бирлашади, юксалади, раванқ топади ва шуҳрат қозонади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ХЎЖАЛИК ВА ЕР ЭГАЛИГИ

Мамлакатда тез-тез содир бўлиб турадиган ўзаро ички урушларга қарамасдан 15-асрда ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг шаҳар ҳамда қишлоқларида бирмунча ободончилик ишлари амалга оширилади. Мавжуд суғориш тармоқларини таъмирлаш ва кенгайтириш ҳамда янги ариқлар қазилиб, ободонлаштириш ишларига маълум даражада аҳамият берилади.

Дехқончилик воҳаларининг сув таъминоти тартибга солинади. Даштларга сув чиқарилиб янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Бу борада хусусий соҳибкорларнинг дашт жойлардан янги ерларни очиш, коризлар қазиб, боғлар барпо қилиш ва қаровсиз қолган ташландик ерларни суғориб обод этиш учун амалга оширилган ҳар қандай фаолият темурийлар томонидан қўллаб қувватланади. Ҳатто бундай соҳибкорлар бир-икки йил давомида ҳамма солиқ ва тўловлардан озод этилади.

Бу даврда темурийлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус ҳамда Ҳирот ва унинг атрофида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим дехқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади. Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда амалга оширилган энг йирик суғориш иншоотларидан бири Самарқанд воҳасида Зарафшон дарёсидан бош олувчи Дарғом анҳоридан чиқарилган қадимги Анҳор каналининг қайта тикланиши бўлди. Замонасининг энг йирик суғориш тармоғи ҳисобланган бу канал орқали Зарафшон дарёси сувининг бир қисми Қашқадарёга ташланиб, унинг адоғига жойлашган дехқончилик ерлари сув билан тўла таъминланади.

Бухоронинг қадимда суғорилган ерлари бўйлаб олиб борилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мўғуллар босқини оқибатида бутунлай вайрон этилган воҳа сув хўжалиги 15- асрга келиб тўла тикланади. Унинг дехқончилик ер майдони бир мунча кенгайиб, суғориладиган ерлар чегараси Урганжий дашти томон ичкарига қарийб 5 — 6 км кириб бо-

ради. Улуғбек хукмронлиги даврида (1409 — 1449) Бухоро воҳасининг жануби-шарқий чегарасига ёндашган Сомонжук даштига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилади.

Мурғоб дарёсининг мўғуллар босқини даврида бузиб ташланган бош тўғони Султонбанднинг Шоҳруҳ томонидан тикланиши ва суғориш тармоқларининг лойқадан тозаланиши туфайли Марв шаҳри ва Мурғоб воҳаси сув билан етарлича таъминланди ҳамда сувсизликдан қуриб қолган шаҳар атрофидаги ерларга қайта сув чиқариб, деҳқончилик ер майдони кенгайтирилди. Султон Хусайн Мирзо хукмронлик қилган даврда эса, унинг ташаббуси билан Марвируддан Янги арик чиқарилиб, каттагина ер майдони суғорилиб обод этилади.

Бу даврда Хирот ва Машҳад шаҳарлари атрофларида Алишер Навоийнинг ташаббуси билан амалга оширилган суғориш ишлари айникса диққатга сазовордир. Навоий Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган Чашмағул мавзеида Турукбанд сув омборини қурдиради. Ўн фарсах (60 — 70 км) узунликда махсус канал қаздириб Турукбанд сув омборида жамғарилган сув Машҳадга олиб келинади. Натижада Машҳад шаҳрида сув таъминоти яхшиланиб, шаҳар атрофидаги ерларга ҳам сув чиқарилади ва обод этилади. Бу даврда муҳандислик суғориш иншоотлари қуриш ишлари бирмунча тараққий қилади. Темурийлар ва уларга тақлид қилувчи вилоят ҳокимлари томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари атрофида истироҳат боғлари барпо этиш муносабати билан кўплаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, улар тошҳовуз, дарғот,

наво, чиғир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма кўприк, хандак, тазар ва сардобалар каби турли-туман сув иншоотлари билан жиҳозланади.

Қишлоқ хўжалигида ғалла, сабзавот ва полиз экинларининг ўша даврда маълум бўлган деярли ҳамма навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зўр аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг кўпдан-кўп хиллари ўстирилиб, мамлакат аҳолиси ёзда тармева, киш ва баҳор мавсумларида эса қурук мевалар билан таъминланган. Хўжаликнинг асосий турларидан яна бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида айниқса яйлов чорвачилиги: йилкичилик, қўйчилик, жумладан қоракўлчилик, туячилик, қорамолчилик ҳамда подачилик муҳим ўрин тутган. Шубҳасиз, қишлоқ хўжалиги соҳасида етиштирилган моддий бойликлар хоҳ у деҳқончилик, хоҳ чорвачилик маҳсулотлари бўлмасин оддий меҳнаткан халқнинг оғир ва машаққатли жисмоний меҳнати воситасида вужудга келтирилиб, унинг тақсимооти мамлакат аҳолиси табақаларининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини белгилаган.

Бутун 15- аср давомида Мовароуннаҳр ва Ҳуросонда аввалгидек ер ва мулкчиликнинг асосан тўрт шакли: мулки девоний давлат ерлари, мулк — хусусий ерлар, мулки вақф — мадраса ва ибодатхоналар тасарруфидаги ерлар ва ниҳоят жамоа ерлари бўлган. Деҳқончилик ерларининг энг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бу ерларга аввалгидек мамлакат ҳукмдори султон ёки амирлар эгалик қиларди. Темурийлар даврида давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалади.

Суюрғол ерлари майдони, шарти ҳамда ер

ва ёрликка эга бўлган шахсларнинг табакаси жиҳатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб, то алоҳида кишлок-кача суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоятлар кўпинча хукмрон сулола намояндалари ёки йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган. Бундай суюрғол ер ва мулклар кўпинча авлоддан-авлодга мерос бўлиб ҳам қоларди. Суюрғол эгасига ўз суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқи берилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шохруҳ даврида Хоразм — Шохмаликнинг; Фарғона — Мирзо Аҳмаднинг; Тус, Маншад, Обивард, Нисони ўз ичига олган Хурон — Бойсунғур Мирзонинг; Қобул, Ғазна ва Қандаҳор вилоятлари Мирзо Қайду Баҳодирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят хукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларини қисқартирар ёки уларнинг маъмурий ва адлия жиҳатидан ҳақ-ҳуқуқларини чеклаб кўяр эди. Суюрғол эгаси марказий ҳукуматга бўйсунмаган тақдирда суюрғол ҳуқуқидан маҳрум бўлар ва ҳоким унинг вилоятини бошқа шахсга берар эди. Бўйсунмагани учун Шохруҳ 1414 йилда Мирзо Искандарни, 1415 йилда эса Мирзо Бойқарони суюрғолдан маҳрум қилган.

Темурийлар даврида майдони жиҳатидан майда ва суюрғол эгасининг ҳақ-ҳуқуқи анчамунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган.

Бундай майда суюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги харбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг мунтазам гвардиясидаги аскарларигача берилган. Бобурнинг ёзишича, Султон Хусайн Бойқаронинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик мунтазам кўшиқи (ғул)нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер берилган.¹ Навкарларга берилган бу ерлардан ҳам мутлако солиқ ва тўловлар олинмаган.

Дехкончилик майдонларининг бошқа каттагина қисми мулк мақомидаги хусусий ерлардан иборат эди. Шубҳасиз, йирик мулкдорларнинг катта ер майдонлари ҳам, меҳнаткаш зироатчиларнинг майда пайкаллари ҳам, хусусий мулк ерлари қаторига кирган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, харбий ва диний арбобларнинг тасарруфида бўлган. Масалан, энг йирик мулкдорлардан Хўжа Аҳрорнинг 1300 га яқин ер-мулки бор эди. Бу мулкдорларнинг айримлари 300 кўшга² тенг бўлган.

Бу даврда бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирон хизмати учун тархонлик ёрлиғи бериш кенг урф бўлган. Тархонлик ёрлиғини олган мулкдорлар барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амир, бек, сарой амалдорлари, саидлар ва бошқа юқори табақа вакилларига берилган. Бундай ёрлиқни олишга муяссар бўлган мулкдор исмига «тархон» сўзи қўшиб айтилган. Тархонлар кўпчилиги жуда

¹ Жариб — 958 кв. м.; таноб — 2—2,5 минг кв. м.

² Бир кўш — бир жуфт ҳўкиз билан мавсумда ҳайдаб экиш мумкин бўлган ер майдони.

бой бўлган. Масалан, бу даврда Хирот атрофидаги мулклар Дарвешали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги катта ер майдонлари Абулали Тархон кўлида эди. Бобур Абулали Тархоннинг шохона ҳаётини тасвирлар экан, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматқору навқарлари, ўтказган дабдабали тўй-томошалари, берган қимматбаҳо савфо-саломлари ва халққа қилган жабр-зулмлари тўғрисида ёзади.

Темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврида Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа вилоятларнинг деҳқонларидан ҳамда шаҳар аҳолисидан йиғиладиган давлат даромадларининг анчагина қисми тархонлар кўлида эди. Мовароуннаҳрда улар катта иқтисодий базага эга эди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳам тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, катта сиёсий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ҳатто ўзаро низо-жанжаллар вақтида тархоннинг қўллаб-қувватлаши бирорта вилоят ҳокимининг тақдирини белгилашда баъзан ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

15- асрда ҳам аввалги даврлардагидек катта ер майдонлари ва суғориш тармоқлари, шунингдек кўплаб дўкон, корхона, тегирмон, обжувоз, бозор, карвонсаройлар масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мозорларга бириктирилиб, улар мулки вақф деб аталган. Мехнаткаш аҳоли ўртасида эса вақфкор ерлар номи билан юритилган. Маълумки, Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда кўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва шифохоналар бино қилиниб, уларнинг барчаси вақф мулкига эга эди. Вақф мулкларидан тушган даромад масжид, мадра-

са, шифохона ва хонақоҳларнинг таъмири, жи-
хози, шунингдек мутавалли, мударрис, табиб
ва талабаларга бериладиган нафақалар ҳам-
да лангархона (мусофирхона) ва шифохона-
ларнинг кундалик харжлари (озик-овқат, ёқил-
ғи ва ёритғичлари) учун сарф этилган.

Бу даврда деҳқончилик ерларининг маъ-
лум бир кичикроқ қисми қишлоқ аҳолисининг
умумий тасарруфида бўлган. Бундай ерлар
қишлоқ тўплари ёки жамоаларининг мулки
хисобланган. Жамоа ерлари мулкчиликнинг
қадимий турларидан бўлиб, улар кўпроқ тоғ
олди ноҳияларининг сувга танқис жойлари-
да бир мунча кенг тарқалган эди. Бундай жа-
моа мулкчилиги, одатда, кам сув тоғ жилға-
ларининг суви жамгарилган ёки ер ости сув-
ларини ер юзига чиқариш учун қишлоқ жа-
моаларининг кучи билан барпо этилган ўта
машаққатли ва мураккаб сув ишлотлари —
кулфакли ҳовузлар (майда сув омборлари) ва
коризлар воситасида ўзлаштирилган ерларда
вужудга келган. Кўпчиликнинг иштироки ва
маблағи билан барпо этилган сугорини ишло-
тлари ва улар воситасида ўзлаштирилган ер-
лар жамоа мулкига айланган. Мулкчиликнинг
бундай тури Темурийлар ҳукмронлиги даври-
да унчалик кенг тарқалмаган бўлса-да, ҳар-
қалай мавжуд эди.

15- асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда ер
эгаларини деҳқон, экин майдонларига ишлов
берувчиларни эса музорий (зироатчи) деб юри-
тилган. Зироатчилар қишлоқнинг меҳнатқаш
табақасига мансуб бўлиб, улар тўрт гуруҳга
бўлинган: 1) давлат ерлари (девойн мулки) да
яшовчи музорийлар; 2) мулкдорларнинг ерла-
рини ишловчи музорийлар; 3) ўз ерига эга бўл-

ган деҳқонлар; 4) вақф мулкларида яшовчи музорийлар.

Музорий давлат ёки вақф ерларида ҳам, тархон ёки суюрғол эгалари каби йирик мулкдорларнинг ерларида ҳам ёлланма зироатчи бўлиб деҳқончилик қилган. Уларнинг ҳосилдан оладиган ҳиссаси ер эгаларининг ердан ташқари, уруғлик, омов, хўкиз, от ва арава қабиларни берганига қараб белгиланган. Қандай ерда деҳқончилик қилишидан қатъи назар музорий ҳамма вақт солиқларни тўлар ва мажбуриятларни ўтар эди.

Деҳқончилик ерларида олинadиган асосий солиқ хирож (ёки мол) деб аталган. Хирож, асосан ҳосил етилиб, уни йиғиб олиш вақтларида маҳсулот, баъзан пул ҳолида тўланган. Солиқ ҳосилга ва ернинг унумдорлиги ҳамда сув билан таъминланганлигига қараб белгиланган. Чунончи, дарё, булок ва кориз сувлари билан суғориладиган обикор ерлардан хирож ҳосилнинг учдан бир қисми микдорида олинган. Агар ер эгаси хирожни пул ҳисобида тўлашга рози бўлса, унда ҳосилнинг учдан бир қисми бозор нархи ҳисобида пулга чақилган. Масалан, 1461 йилда Султон Абусанд вазирлари Хўжа Муҳуддин Шерозий ва Хўжа Мавлоно Амирий Самарқандийни Мовароуннаҳрга юбориб, уларга дудонг, яъни олтидан икки (33,3 %) микдорда хирож олишни буюради. Агар ҳосилнинг чўғи ўртачадан пастроқ бўлса, хирож тўққиздан икки, яъни 22 % микдорида тўланган.

Лалмикор ерларнинг унумдорлиги обикор ерларга нисбатан паст бўлгани учун, лалмикорлик билан машғул бўлган музорийлар умумий ҳосилнинг олтидан бир, яъни 16,5 % дан

саққиздан бир, яъни 12,5 % гача микдорида солиқ тўлаганлар.

Мулк ерларининг бир қисмидан ушр, яъни ҳосилнинг ўндан бир қисми (10 %) микдорида солиқ олинган. Бундай ерлар, одатда, замонасининг илм-фан, маърифат ва маънавий ҳаётининг акобир ва ашрафлари каторидан жой олган саййидлар, хўжалар, уламо ва машоъихлар тасарруфида бўлган. Масалан, 15- асрнинг энг йирик мулкдорларидан Хўжа Аҳрор ўзига қарашли қарийб 1300 ер-мулкидан ҳар йили Самарқанд хукмдори Султон Аҳмад хазинасига фақат ғалланинг ўзидан 80 минг ботмон¹ микдорда ушр тўлаб турган.

Бу даврда боғ ва дарахтзорлардан мол сардарахт, яйловлардан мол ўтлоқ ва сувлоқ каби солиқлар олиниб, уларни тўплашда қадимдан расм бўлиб келган тартиб-қоидага амал қилинган. Чорва молларидан қирқдан бир, яъни 2,5 % микдорда закот солиғи олинган.

Ер солиқлари, хирож, мол, ушр ва сардарахт ҳамда чорва молларидан олинадиган закотдан ташқари фуқаро солиқ йиғиш ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурларнинг хизмати учун ҳам бир канча йиғимлар тўлашга мажбур бўлган. Мас., бундай йиғимлардан соҳиб жамона — ҳосил микдорини белгиловчилар; мухассилони — солиқ йиғувчилар; зобитона — қиримни бошқарувчилар; доруғона — доруғолар; миробона — сув тақсимловчи мироблар фойдасига олинган. Булардан ташқари меҳнаткаш аҳоли фавқулодда харажатлар учун аворизот ва тавож-

¹15- аср Мовароуннаҳр ботмони 20 кг. га тенг бўлган.

жуҳоти хорижий каби одатдан ташқари солиқларни ҳам тўлаган.

Ғалла ғарам қилинмасдан бурун солиқ тўплаш қатъий ман этилганди. Солиқ муайян уч муддатда: саратон (июнь — июль), сумбула — мезон (август ва сентябрь) ва қавс (ноябрь) ойларида тўланар эди. Солиқларни йиғиш пайтида солиқчилар дехқон, чорвадор ёки боғбонга нисбатан зуғум ўтказмаслиги, жисмоний куч ишлатмаслиги ва ишни уруш-жанжалгача олиб бормаслиги зарур бўлган. Умуман қарздорларни банди қилиш ва занжир билан қишанлаб, уларга нисбатан қаттиқ чоралар қўришга солиқчиларнинг ҳаққи йўқ эди.

Солиқлардан ташқари меҳнатқаш аҳоли ҳукмдор ва унинг маъмурлари, суюрғол эгалари ва тархонлар, шунингдек йирик мулкдорлар фойдасига муайян муддат текин ишлаб беришга мажбур эди. 15-асрда қурилиш ишлари кенгайиб, бу даврда қад қўтарган саройлар, жамоат бинолари, мудоффа ва суғориш иншоотлари ҳамда йўл қурилиши ва тузатишларида меҳнатқаш аҳоли кучидан кенг фойдаланилган. Бундай ҳашар ишлар бегор деб аталган. Бегорда қатнашувчи ҳар бир ҳашарчи ишлаши учун керакли асбоб-анжомлар ва старли емақларни ўзи билан олиб келиши лозим бўлган. Бу эса шубҳасиз, ҳашарчилар аҳволини янада мушкуллаштирар эди. Бу даврда ҳукмдор ва унинг маъмурларидан ташқари йирик мулкдорлар ҳам музорийларни бегор йўли билан ишлатиш ҳуқуқига эга бўлган. Масалан, Хўжа Аҳрор 300 қўш ердан 300 нафар музорийни бегорга чиқара олган.

Бу даврда аҳолининг машаққатли бегор билан нақадар банд бўлиб қолганини Навоий:

Ер холин англамок умидидин ноумид мен,
Халкнинг юз меҳнату бегоридин бекормен,

мисраларида очик ифодалаган.

Меҳнаткаш аҳоли гарданига бегордан ташқари яна бир қанча мажбуриятлар ва тўловлар ҳам юкланган эди. Гарчи Темур томонидан саришумор, хонашумор каби жон бош тўловлари ман этилган бўлса-да, аммо унинг ворислари замонида бундай тўлов ва мажбуриятлар аҳолидан олинаврган. Бунинг устига солиқ белгилловчи ва йиғувчилар мумкин қадар аҳолидан кўпроқ солиқ ундириб олишга ҳаракат қилар эди. Бу ерда 13- асрнинг машҳур мутафаккир шоири Шерозийнинг тубандаги сўзларини келтириш ўринлидир:

«Агар ҳукмдор ўз фуқаросининг боғидан бир дона олма олиб тановул қилса, унинг яқинлари олма дарахтини илдизи билан суғуриб кетадилар. Агар ҳукмдор халқнинг беш дона тухумини қонунсиз олса, унинг лашкарлари халқнинг минглаб товуғини сихга тортиб юборадилар».

Шунинг учун ҳам Темур ва унинг баъзи бир ворислари солиқ миқдори ва тўлов тартибини бузмасликка, суиистеъмомликни олдини олишга ҳаракат қилганлар. Тартибга риоя қилмаган айрим маъмурларни жазога тортганлар. Шунга қарамасдан, солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчалиги муттасил давом этаверган. Масалан, Султон Хусайн маъмурлари аҳолига ўзбошимчалик билан фавқулодда солиқ солгани оқибатида 1470 йилда Муҳаммад Ёдгор бош-

чилигида Хирот аҳолиси кўзғолон кўтаради. Навоийнинг саъй-ҳаракати ва ўзбошимча маъмурларнинг жазоланиши билан кўзғолон бостирилди. Султон Ҳусайн фармон чиқариб Хирот ва унинг атрофида яшовчи дехқонлар, музорийлар ва хунармандларни икки йилга фавқулодда солиқлардан ва кўшинни боқиш учун солинадиган тўловлардан озод қилишга мажбур бўлади.

ХУНАРМАНДЧИЛИК, САВДО ВА ПУЛ МУНОСАБАТЛАРИ

Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимиятнинг маълум даражада барқарорлиги, йирик шаҳарлар ва булуклар (шаҳар атрофи) да амалга оширилган ободончилик ҳамда дехқончиликнинг кенгайиши, шубҳасиз, мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган хунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг ривожланиши учун кенг йўл очиб беради. 15- асрда, хусусан унинг охириги чораги ҳамда 16- аср бошларида хунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топиб, истеъмол молларини ишлаб чиқариш ғоят кўпаяди. Ички чакана савдо ва пул муносабатлари кенгайиб, у шаҳар ва унинг атрофи аҳолисини, айниқса омилкор табақаларни ўз гирдобига қамраб олади.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохруҳия, Андижон, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши ва бошқа кўпгина шаҳарлари ўзининг топографик киёфаси, аҳолисининг касб-кори, ички ва ташқи алоқалари билан ўрта аср Шарқининг хунармандчилик

ва гавжум савдо марказларига айланади. Хунармандчиликнинг ривож топиб, унинг турли-туман тармоқлар бўйича ихтисосланишининг кучайиши, шаҳарларининг тарихий топографиясини ҳам ўзгартириб юборади. Шаҳарларда хунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, касб-хунар билан боғлиқ бўлган янги-янги гузарлар, кўчалар, бозор расталари, тим ва тоқлар (усти гумбазли бозор) вужудга келади. Кўпгина шаҳарларда заргарон (заргарлик), мисгарон (мисгарлик), сўзангарон (игнасозлик), совутсозон (совутсозлик), сангтарашон (тоштарошловчилар), шишапазон (шиша пиширувчилар), чармгарон (кўнчилик), камонгарон, пичоқсозлик, эгарчилик каби хунармандчилик маҳаллалари бўлган.

Хунармандчилик соҳасида тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик (металл буюмлар ясаш), темирчилик ва бинокорлик етакчи ўринни эгаллаган эди. Бу даврда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, даштларда яшовчи ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвадорлар ўртасида тўқимачилик маҳсулотларига талаб ғоят катта эди. Шаҳарларда ип, ипак, жундан, зиғир ва каноп толасидан турли хилдаги рангдор, гулдор ҳамда нафис ва дағал газмоллар кўплаб тўқиб чиқарилар эди. Масалан, ўша пайтларда оқ, яшил, малла, зангори, бинафша ва сурранг ип калаваларидан карбос, яъни бўз, гулдор чит, оқ сурп, нафис зарлар берилган фута; жундан олачалар; каноп толасидан қатон каби турли хил газламалар тўқилган. Бу матолар нисбатан арзон бўлиб, ундан ички кийимлар, устки либосларнинг астарлари, кўрпа-тўшаклар тикилган. Шаҳар ва қишлоқларнинг меҳнаткаш аҳолиси ҳамда даштлик чорвадор-

лар буткул карбосдан кийинган. Қаноп толасидан қатон, зиғир толасидан тўқилган таргу номли матолар анча пишиқ бўлган. Улардан жоман қатоний деб аталган бирмунча қиммат чопонлар, қимматбаҳо тошлар қадалган арбоф қатоний тўнлар тикилган. Навоийнинг ёзишича, карбосга қараганда, қатон анча-мунча қиммат турган. Меҳнаткаш аҳоли ўртасида гулдор чит ҳамда «Самарқанд ва Бухоро олачаси» каби газмоллар ҳам айниқса кадрланган.

Ип ва ипакдан тўқилган нафис футадан салла, белбоғ ва аслзода ёшлар кийим-кечаклари тикилган. Ўша даврда футанинг бир белбоғлик ёки бир саллалик баҳоси Ҳиротда эллик танга турган.

Маҳаллий ва четдан келтирилган ипакдан турли нав шойи газламалар тўқиш кенг йўлга қўйилган эди. Манбаларда атлас, кимҳоб, банорас ва духобалар қаторида товланувчан ялтироқ хоро, нафис ва гулдор дебо каби шойидан тўқилган газмолларнинг номлари учрайди. Шойи матолар, қирмизи ва зангори духобалардан зарбоф либослар тикилган. Шойи матолар ва зардўзи буюмлар зеб-зийнатлар даражасида кадрланар ва улардан, асосан сарой аёнлари ва мулкдор табақа вакиллари кийинар ва фойдаланарди. Подшо ва султонлар элчилар орқали бир-бирларига бошқа буюмлар қатори шойи ва нафис ип газламалар тухфа қилар эдилар. Қимматбаҳо газмол ва буюмларнинг бир қисми чет мамлакатларга ҳам олиб кетилар эди. Мовароуннаҳрда Самарқанднинг зардўзи либослари, атласи ва қирмизи духобаси ҳамда Ҳиротнинг кимхоби айниқса машҳур эди. Манбалардан маълум

бўлишича, 15- аср бошида Темур томонидан ўтказилган тантаналарда ҳунарманд ва савдо ахиллари ҳам қатнашган. Унда Ҳиротнинг кимхоб тўқувчилари кўчма дастгоҳда мато тўкиб ўз ҳунарларини намойиш этишган. Духоба тўкиш ўша давр кўл меҳнати учун анча мураккаб касб ҳисобланган. Бу, шабҳасиз, Самарқандда тўқимачилик дастгоҳлари-ю, тўкиш санъатининг юксак даражада бўлганидан далолат беради.

Темурнинг ёғоч тобути устига ёпилган гулдор мато, Улуғбекнинг кийими, 15- аср обида-си Ишратхона мақбарасида дафн этилган боланинг ярим чириган кафани қолдиқлари ҳамда Шохизиндада очиб ўрганилган темурийлар даврига мансуб мақбара даҳмасида сақланган йўл-йўл шойи тўн каби топилмалар 14- аср охири — 15- аср матолари тўкилиши юкори сифатли ва берилган ранго-ранг бадийий жилоси жиҳатидан мукамал эканини, шунингдек тўқимачиларнинг асрий тажриба ва бой ҳунармандчилик анъаналарига эга бўлганини кўрсатади.

Шаҳарларнинг тўқимачилик маҳаллалари ва гузарларида, уларга яқин жойларда пиллакашлар, калавачилар ҳамда мато ва калаваларга бўёқ берувчи нилчи рангрезлар, читга гул босувчи муҳраш ва читгарлар ҳам истиқомат қиларди.

Бу даврда матолардан ташқари, жундан ҳар хил гулли, қалин патли ва тақир гиламлар, палослар ҳам тўкилар ва наматлар босилар эди. Намат уй-рўзғорда фақат тўшама сифатида эмас, балки ҳарбий ихота кийимбошлар тайёрлашда ҳам кенг ишлатилар эди. Гилам, палос ва наматлар шаҳарли ҳунарманд-

лардан ташқари, қишлоқ, хусусан чорвадор аҳоли томонидан ҳам кўплаб тайёрланар эди.

15- асрда металлдан қурол-яроғ ва рўзғор буюмлари яшаш такомиллашди. Хунармандчиликнинг турли соҳаларига ихтисослашиш кучайди. Улар орасида миҳ ясовчилар (миҳчагарон), тақачилар (наълбандон), сим чўзувчилар (симкашон), пичокчилар (кордагорон) каби турли хил буюмлар ясовчи усталар бўлган.

Бу даврда Самарқанд салтанат пойтахти сифатида аввалгидек қурол-яроғ ясаладиган марказ бўлиб қолади. Шаҳарда ҳатто махсус совутсозлар маҳалласи қарор топган эди. Қуролсозликда қилич, қалқон, ўқ-ёй, дубулға ва совутлар ҳамда жибалар ясаларди. Ҳокимлар, саркарда-амирлар учун ясалган махсус қурол-яроғлар олтин ва қумуш қоламали, қимматбаҳо тошлар қадалган нақшинкор бўларди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур Ғўри Амирга дафн этилгач, унинг деворларига олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган кийимбошлари, қурол-яроғлари ва анжомлари осиб қўйилганди. Буюмларнинг энг кичигининг баҳоси тахминан бутун бир вилоятнинг йиллик солиғига тенг эди.

Шаҳарларда мисгарлик ҳам анча ривож топган эди. Мис ва жездан турли хил уй-рўзғор буюмлари ясалар ва майда мис чақалар зарб қилинар эди. Бу даврда ясалган мисгарлик буюмларининг номлари 1465 йилда Самарқандда Ишратхона вақфи тўғрисида тузилган ҳужжатда ҳам қайд қилинган. Мадрасага ҳаля этилган буюмлар рўйхатида турли қозонлар, кўзалар, мислангард, жез ҳуланча, олтин суви (зарҳал) юритилган обдаста (офтоба), қумуш бўйинли машроба, олтин суви берил-

ган жомлар, шунингдек, кумуш кадамали ўймакор темир, жез ва мисдан ясалган фонус, мойчиноғ ва шамдонлар ҳамда зарҳалланган мис қандил тилга олинади. Ҳадя этилган буюмлар орасида темир оёқли мис манқал ҳам бўлган. Темурнинг буйруғи билан 1397 йилда исфахонлик уста Иззаддин Ибн Тожуддин етти хил металл қотишмаси (хафтжўш) дан катта жез қозон ва иккита шамдон ясаган. Ҳозир ушбу осори атикалар Аҳмад Яссавий макбарасининг катта зали (зиёратхонаси) да сақланмоқда.

Қайд этилган металл буюмларнинг ишлатиш услублари бу давр мисгар ва чилангарларининг металлни тоблаб суғориш, эритиб ундан буюм ва асбоблар қуйиш, улар сиртини бадий қабартма ва ўймакор нақшлар билан қоплаш ҳамда олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишлов технологиясидан фойдаланганлигини кўрсатади. 1399 - 1404 йилларда бино қилинган Бибихоним жоме масжиди эшиклари ҳам етти хил металл қотишмаси билан қопланган эди.

15- асрда ҳам ҳар вақтдагидек ҳукмрон табақа вакиллариининг қимматбаҳо зеб-зийнат буюмларига бўлган талаби катта эди. Мамлакатда осойишталик қарор топиши билан шаҳарларда, хусусан Самарқанд ва Ҳиротда заргарлик ривож топади. Олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан турли хил зеб-зийнатлар ва қимматбаҳо буюмлар ясаيدиган ва уларга нозик дид билан нафис бадий ишлов берувчи моҳир заргарлар сони кўпаяди. Манбаларда эътироф этилишича, Темур ва темурийлар саройларида гардиши олтин ва кумуш хошияли, ташқариси ранго-ранг товланувчи қимматба-

104

хо тошлар, дурлар ва сирли нақшлар билан копланган идишлар кўп бўлган. Бундай кимматбаҳо кўза, шоҳкоса ва патнисларнинг сирти кўпинча ўта нафис ислими ўймакор нақшлар, хушхат ёзувлар билан жило берилган. Одатда нақшинкор бадий буюмлар бойлик хашамлари ҳисобланиб, улар фақат мулкдор табақаларгагина мансуб эди. Юксак малакали усталар томонидан мис, жез ва кумушдан ясалган хилма-хил билакузук, зирак, булоқи ва узуклар эса меҳнаткаш аҳоли хотин-қизларининг кенг истеъмолдаги зеб-зийнат буюмлари ҳисобланарди.

Бу даврда кулолчилик ҳам ривож топиб, хунармандчиликнинг кўп тармоқли соҳасига айланади. Кулолчиликда коса, хум ва хумчалар, тандир каби буюмлар тайёрланарди. 14 — 15- асрларга мансуб сирланган сопол буюмлар бадий жиҳатдан ранго-ранглиги, шакли ва турининг хилма-хиллиги ҳамда сифатлиги билан ажралиб туради. Юқори сифатли кошинли сопол идиш-товоқлар пиширилган. Уларнинг аксарияти сидирға оқ сирли бўлиб, сиртига тўқ зангори ёки яшил, баъзан қора ёки кизғиш нақшлар туширилган. Бу даврнинг сирли норин товоқлари, шоҳкоса, лаган ва кўзалари, бир неча новачали мойчирок ва шамдонлари бадий жиҳатдан юксак даражада бўлган. Айни вақтда сирсиз арзон идиш-товоқлар, хум ва хумчалар ҳамда болалар учун ясалган майда ўйинчоқлар меҳнат аҳлининг кенг табақаларига жуда асқотган. Булардан ташқари кулоллар сув қувурлари (ғулбалар), чиғир ва чархпалак кўзачалари (дигир), кориз лағми гардиши (гёл) ва бошқа кўпгина сопол буюмлар пиширганлар. Айни вақтда бинокор-

лик ашёлари ишлаб чиқарадиган кошинпазлик, парчинсозлик, ғишт ва ғишт тахталар пиширадиган кирпичпазлик ҳам ривожланди.

Бу даврда тош йўниш (сангтарош) ва унга сайқал бериб, ўймакор нақшлар ва хушхат ёзувлар битиш санъати камолотга етади. Самарқандда Бибихоним жомеъ масжиди ховлисида Қуръонни қўйиш учун мрамрдан ишланган улкан лавҳ (курси), Улугбекнинг Гўри Амирда Темур кабрига қўйдирган нефрит тоши, Шохизинда ва бошқа жойлардаги 15-асрга мансуб сағаналарнинг мрамр тошлари ва уларга ишланган жимжимадор нақшлар, ўймакорлик билан битилган оят, марсия ва тарихлар ҳалқ хунармандларининг юксак бадиий асар намуналаридан бўлиб, уларда тош йўнувчиларнинг меҳнати ва санъати билан хатотларнинг зўр маҳорати уйғунлашиб кетган.

Бу даврда мамлакатнинг йирик шаҳарлари ва вилоятлари, хусусан Самарқанд ва Ҳиротда қурилиш ишлари авж олиб, бинокор усталарга талаб ортди. Бинокорлар орасида меъмор, муҳандис, ғишт терувчи, сувокчи-ганчкор, ганчкор-наққош, тош йўнувчи (сангтарош) ва дурадгор (нажжор)ларнинг мавқеи ортди. Бинокор усталар касбларига кўра ғишт териб иморат қаддини бино қилувчилар банно ва парчин ва гирихлар коплаб иморатга пардоз берувчилар устод деб юритилган.

15-асрда шишасозлик ҳам анча тараққий қилган. Самарқандда ҳатто шишасозлар маҳалласи бўлган. Манбаларда қайд этилишича, шишадан турли шаклдаги идишлар: кўзача, қадах, сиёҳдон (довот), доридон, сурмадон, тувак ва сумақлар ҳамда бошқа турли хил рўзғор буюмлари ясалган. Муҳташам

бинолар ва давлатманд шахарлик зодагонларнинг уй-жойлари қурилишида рангли ойналардан фойдаланилган. Масалан, Ишратхона мақбарасининг дераза-панжараларига ҳаворанг, гунафша, сарик, яшил ва кизил рангли шишалар ўрнатилган.

Бу даврда бинокорлик, тўқимачилик ва бошқа кўпгина касб-хунарларнинг ривожига ёғочсозлик муҳим аҳамият касб этган. Ёғочдан хилма-хил асбоб-ускуналар ҳамда буюмлар (тўқимачилик дастгоҳлари, икки ғилдиракли арава, эгар, ғишт ва пойабзал қолиплари, сандиқ, кути, бешик, беланчак, қуш қафаслари, тароқ ва ҳассалар) ясалган. Мохир ёғочсоз усталар ёғоч ўймакорлигини такомиллаштириб, нақшинкор эшик, панжара, устун, тоқи-равоқ, болор, хонтахта, курсилар ва бошқа ашё ва жиҳозлар ясаганлар. Гўри Амир ва Шоҳизинданинг оятлар битилган нақшинкор эшиклари 15- аср халқ усталарининг ёғоч ўймакорлиги санъатидаги энг нодир намуналардан ҳисобланади. Улуғбек замонида Регистон майдонида қад кўтарган Муқаттаъ масжидининг деворидан тортиб, тоқу равоқларигача, устунларидан то эшик ва панжараларигача нақшинкор ёғочдан ишланган эди.

Самарқанд хунармандчилигида, айникса, қоғоз ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутган. Шаҳар яқинидаги Обираҳмат ариғи соҳилида қоғоз ишлаб чиқариладиган маҳсус обжувоз ва корхоналар бўлган. Бу ерда эскирган бўз кийим, латта ва мос пахталардан бўтқа — қоғоз хом ашёси тайёрланиб, варақлар қуйилган, сўнгра уларга сайқал берилган. Самарқанд қоғози Ўрта аср Шарқи ҳаттотлари

орасида ғоят машхур бўлиб, унинг бир қисми бирмунча четроқ ўлкаларга ҳам чиқарилган.

Бу даврда тери ошлаш, чарм пишириш (чармгар, кемухтагар) касблари ҳам анча ривож топган. Чармдан енгсиз камзул, пойафзал, от-улов анжомлари тикилган. Чарм буюм тикувчилар орасида этикдўз (музадўз), махсидўз, кавушдўз, эгарчи (саррожон), юганчи (лажомдўз) лар каби касблар бўлган. Ҳарбий юришларга тайёргарлик пайтида чарм садок (ўкдон) ва камоннинг чарм ғилофлари, пичоқ ва қиличларнинг чарм қопланган қинларига талаб катта бўлган.

Устки кийим тикувчилар орасида пўстин ва почапўстин тайёрлайдиган пўстиндўзлар бўлиб, улар ўз маҳсулотлари билан асосан дашт аҳолисининг эҳтиёжини қондирганлар. 15-асрда Самарқандда Тимителпакфурушон (бош кийимлар растаси) қурилади. Бу ерда телпак, кулоҳ ва тумоқ каби бош кийимлар тикадиган савдо дўконлари жойлашган.

Демак, 15-асрда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг деярли ҳамма йирик шаҳарларида ўрта аср ҳунармандчилигининг барча тармоқ ва соҳалари бўйича ихтисослашган корхона, дўкон, устахона ва расталар бўлган.

Ҳунармандчилик маҳсулотларининг аксарияти шаҳарларнинг марказий бозори атрофида жойлашган дўконларда тайёрланиб сотилар эди. Самарқанд Чорсу бозори тевараги михчагарлик, мисгарлик, кулолчилик, сангтарошлик, махсидўзлик, нажжорлик, саҳҳоблик, заргарлик каби дўконлар б-н ўралган эди. Бу дўконларда уй-рўзғор асбоблари, заргарлик зеб-зийнатлари, жаҳонга шуҳрати кетган ложувард, тилларанг, ҳаворанг бўёқлар, қурол-

аслаҳалар, жиба, совут, баргуствон (ўк ўт-казмайдиған ёпқич) каби ҳарбий анжомлар сотилар эди. Обираҳмат сувининг жувозла-рида тайёрланган турли нав қоғозлар билан савдо қилувчи махсус дўконлар ҳам мавжуд эди. Булардан ташқари Чорсуда хушхат хат-тотлар, муковасоз (саҳҳоб) лар, китоб варақ-ларига жило берувчи наққош ва лаввоҳлар-нинг ҳам алоҳида дўконлари бўларди. Чорсу бозори, унинг тим қилиб ёпилган марказий растаси ҳамisha гавжум эди. Савдо дўконла-ри турли хил матолар: карбос, қатон, парча, тарғу, қирмизи духоба, дебо, атлас, фута ва бошқа анвойи газмоллар ва улардан тикил-ган турли-туман кийим-кечаклар билан тўла бўларди. Расталарда эса тармевалар, ширин-ликлар, Самарқанднинг обий, пўлатий, шир-моий, седана пайванд, заргарон, осийий каби машҳур анвойи нонлари, зираворлари, аттор-лик моллари сотилар эди. Манбаларда таъ-рифланишича, Самарқандда новвойхоналар, сомсапазлик, каллапазлик, турли хил ҳалво, парварда ва бошқа анвойи ширинликлар пи-ширадиган ҳалвопазлик дўконлари кўп бўл-ган.

Шундай қилиб, бу даврда ҳунармандчи-ликнинг асосини кундалик турмушда бевоси-та ишлатиладиган ва истеъмол қилинадиган моллар ишлаб чиқарувчи корхона ёки дўкон каби устахоналар ташкил этарди. Мулкий ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳунармандлар гарчи бир бутун ижтимоий табақага мансуб бўлсалар-да, ҳар ҳолда уларнинг сафи шогирдлик таъ-лимини ўтаган турли табақа фарзандлари ҳи-собига тўлиб боради. Корхона бошлиғи уста деб юритилиб, унинг қўл остида бир неча хал-

фа, яъни ёрдамчи ва шогирдлар касб-хунар ўрганар ҳамда хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарар эдилар. Одатда шогирдлардан ёрдамчи ишчи кучи сифатида корхонадан ташқари, уй-хўжалигида ҳам кенг фойдаланиларди. Малакали усталар ҳар кимни ҳам шогирд қилиб олавермас, ёки шогирдликдан халфаликка кўтармас эдилар. Масалан, ўша даврнинг таниқли хаттотлари ёки наққошларига, заргару зардўзларига фақат давлатмандроқ хонадонларнинг фарзандларигина шогирд бўла оларди.

Шуниси борки, хунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гуруҳига мансуб кишилар эди. 15 — 16- аср бошларида яшаган шоирлар, бастакор-созандалар ва муаррихларнинг бир қисми бадавлат хунармандлар ва майда савдогарлар табақасидан етишиб чиққан эдилар. Масалан, Самарқандлик шоирлардан Жавҳарий совунгарлар растасининг оқсоқоли, Мавлоно Ҳавофий тикувчи, Мавлоно Мир Арғун ҳамодўз, яъни чодир тикувчи, Мавлоно Қобулий ғазлфуруш — калава сотувчи, Мавлоно Қамардўз тасма тикувчи ва Бисотий Самарқандий бўйра тўқувчи хунармандлардан бўлган.

15- асрда Темурийлар давлати Хитой, Ҳиндистон, Тибет ва бошқа қўшни мамлакатлар билан савдо алоқалари олиб боради. Чет эллардан турли-туман хунармандчилик маҳсулотлари ва хом ашёлар келтириларди. Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи ва Сибирь билан мунтазам савдо-сотик қилинарди. Хитойдан, асосан ипак, шойи матолар, хусусан атлас ва парчалар, чинни, лаъл, гавҳар ва мушк; Ҳиндистондан нафис оқ рангли ип

матолар, нил бӯёқлар, хушбӯй зироварлар (мускат ёнғоғи, қалампирмунчок, долчин ва анбар); Эрондан сурп, марварид ва дурлар; Русия, Татаристон ва Сибирдан қимматбаҳо мўйна, тери ва мум олиб келинар эди. Европа мамлакатларидан Самарқандга олиб келинган моллар орасида фаранг газмоллари, мовути, черкас пичоғи бўларди. Ишратхона макбараси вақфида Миср қатони ва Хитой духобасидан тикилган чойшаблар, мисрий салла қайд этилган.

Самарқанддан чет мамлакатларга, хусусан, Русия, Татаристон ва Сибирга, асосан арзон нархли ип матолар, духоба, шойи, қоғоз, қуруқ мева, гуруч, пахта ва калава иплар чиқарилган.

Чет давлатлар билан ўзаро савдо-сотикни кенгайтиришда Темурийларнинг қўшни мамлакатлар билан олиб борган элчилик алоқалари катта роль ўйнади. 15- асрнинг 1- чорагида Улуғбек ва Шоҳруҳ давлатлари билан Хитой ўртасида мунтазам элчилар алмашииб турилди. Хитой Темурийлар билан савдо қилишдан манфаатдор эди. Мовароуннаҳр ва Хуросондан Хитойга йилқи олиб кетиларди. Ҳар иккала давлат ўртасидаги савдо ва элчилик алоқалари бу даврда янада ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Ҳиротга Хитой элчилари, Хонбалиқ (Пекин)га эса Мовароуннаҳр ва Хуросон элчилари ва савдогарлари қатнаб туришган. 1418 йилда Ардашер бошлиқ Шоҳруҳ элчилари Хитойда бўладилар. 1419 йилда бунга жавобан Ли ди ва Жонг ку Хитойдан Самарқанд ва Ҳиротга элчи бўлиб келадилар. Элчилар Улуғбек ва Шоҳруҳга ўзаро дўстлик муносабат-

ларини ривожлантириш хусусида таклифлар ёзилган мактуб ва катта совға-саломларни топширадилар. 1420 йилда Шохрух ва Улуғбек 530 нафардан иборат элчилик карвонини Хитойга жўнатадилар. Шохрух элчиларига Шодихожи билан амир Кўкча, Улуғбек элчиларига Султоншоҳ билан Муҳаммад бахши бошчилик қиладилар. Фиёсиддин Наккош котиб этиб тайинланади. Темурийларнинг элчилари Хитойда икки йилдан ортиқроқ бўлиб, 1422 йилда ўз ватанларига қайтиб келадилар.

Мовароуннаҳрдан Хитойга ўша замонларда икки карвон йўли орқали борилган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Қумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фарғона водийси орқали — Хўжанд, Кўкон, Марғилон, Андижон, Ўш шаҳарларидан ўтиб Олай водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Қошғар, Хўтон ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Шохрух ва Улуғбек замонида Тибет ва Ҳиндистон билан ҳам яхши кўшничилик муносабатлари ўрнатилади. 1421 йилда Тибетдан Бухоро ва Самарқандга элчилар келади. 1441 — 1442 йилларда Шохрух Ҳиндистонга Бижанагар саройига тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бошчилигида элчилар юборади. У Кермон вилояти, Хўрмуз ва Форс қўлтиқлари орқали Ҳиндистонга қилган саёхатини ёзиб қолдиради.

Шуниси ҳам борки, 15-асрда, хусусан унинг биринчи ярмида мамлакатнинг иқтисодий раванқ топиши, айниқса ҳунармандчилик ва ички савдонинг ривожланиши, маълум да-

ражада шу даврда ўтказилган пул ислоҳоти билан ҳам боғлиқ эди. Маълумки, Улуғбек 1428 йилда муомаладаги фулусий пуллар ислоҳотини амалга оширди. Аҳолини ички чакана савдо муносабатларига кенгроқ жалб этиш мақсадида Улуғбек енгил вазнда зарб этилган ва муомалада юрган барча чақа пулларни ман этди. Эски чақаларни янгисига алмаштириб, ички савдонинг майда мис пулларга бўлган талабини кондириш учун бир вақтнинг ўзида у Бухоро, Самарканд, Қарши, Термиз, Тошкент, Шохруҳия ва Андижон шаҳарларида зарбхоналар ташкил этиб, бир хил вазндаги салмоқдор фулуслар зарб эттириб муомалага чиқарди. Эски чақалар қисқа вақт ичида янги фулусларга алмаштирилиб олингач, мис пуллар зарбини марказлаштириш мақсадида бошқа шаҳардаги зарбхоналарга барҳам берилиб, фақат Бухоро зарбхонаси сақлаб қолинди. Халқ ўртасида «фулуси адлия», яъни «адолатли чақа» номи билан шуҳрат топган бу янги мис фулуслар Мовароуннаҳрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида кенг муомалага кириб, давлатнинг ички савдосини нақдина билан тўла таъмин этади. Ички чакана савдо пул муносабатларидаги танқисликни фулуснинг вазни ва қийматини ошириш билан хал этилиши, ўрта асрлар шароитида нодир ва фавқулоддаги воқеа бўлса-да, харҳолда Улуғбекнинг бундай ислоҳоти мамлакатда ҳунармандчилик маҳсулотларининг ички чакана савдоси учун кенг йўл очиб берган эди. Айни вақтда Улуғбек ташқи савдодан келадиган даромадни ошириш мақсадида «тамға» божини бирмунча оширди.

Шундай қилиб, Улуғбек замонида улусда

ички ва ташки савдонинг кенгайиши ҳунар-мандчилик маҳсулотлари ҳажмининг ортишида ва касб-ҳунар тармоқларининг ривожиди асосий омиллардан бирига айланади.

ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Амир Темур вафотидан кейин темурий шахзодалар ўртасида бошланган ўзаро курашлар ва ҳарбий юришлар мамлакатнинг ички ҳаётига салбий таъсир этса-да, бироқ Шохрух (1405 — 1447), Улуғбек (1409 — 1449), Абусайид (1451 — 1469) ва Султон Ҳусайн (1469—1506) ҳукмронлик қилган даврларда мамлакатда маълум даражада қарор топган оёйишталик туфайли илгаридан давом этиб келётган анъаналар асосида илм-фан ва маданият янада жонланади.

Бу даврда Самарқандда ҳам, Ҳиротда ҳам Темур анъаналари давом этдирилиб, бу пойтахт шаҳарларда олиму фузалолар, шоиру бастакорлар, меъмору бинокорлар ва наққошу моҳир ҳунармандларнинг каттагина гуруҳи тўпланган эди. Мовароуннаҳрда, хусусан Самарқандда илм-фан ва санъатнинг тараққиётида замонасининг маданий муҳитида тарбияланиб, ёшлигидаёқ машҳур олим сифатида шухрат қозонган Улуғбекнинг роли ва ҳиссаси ниҳоятда буюк бўлди. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бой ва серқирра маданияти ва ислом дунёсининг маънавий анъаналарига суянган Улуғбек мамлакатнинг равнақи, айниқса унинг маънавий камолотида илм-фан ва санъатнинг нақадар муҳимлигини яхши тушунарди. Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқ-

тисодий ҳаётини бошқариш билан бирга илмий ишлар билан ҳам шуғулланади, олимларнинг мунозараларида фаол қатнашади. Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Улуғбек буюк мутафаккирлардан Аҳмад Фарғоний, Форобий, Мусо Хоразмий, Беруний ва Ибн Сино асарларини батафсил ўрганади. Уларнинг асарлари орқали қадимги Юнон олимлари: Афлотун (Платон), Арасту (Аристотель), Гиппарх (Гиппократ), Птоломейларнинг классик асарлари билан ҳам танишади. Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Самарқанд ва Бухорони илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилади. Унинг фармони билан 1417 йилда Бухорода, 1417 — 1420 йилларда Самарқандда ва 1433 йилда Ғиждувонда мадрасалар бино қилинади. Ҳатто Бухородаги мадрасанинг дарвозасига: «Билим олиш ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир», деган калима ўйиб ёзиб қўйилади. Мовароуннаҳрнинг бу учта қадимий шаҳарларида барпо этилган илмгоҳлар, хусусан Самарқанд мадрасаси замонасининг дорулфунуни эди. Ушбу мадрасаларда илоҳиёт илмлари: Қуръон, ҳадис, тафсир, фикҳ (дин ва шариат қонун-қоидалари) билан бирга риёзиёт (математика), хандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, география, илми аруз (поэтика), араб тили ва морфологияси (қофия) каби дунёвий илмлар ҳам ўқитиларди. Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси икки қаватли, эллик хужрали бўлган. Ҳар бир хужра уч хона: қазоқ (омборхона), ётоқхона ва дарсхонадан иборат бўлган. Тарихий маълумотларга қараганда, мадрасада юздан ортик

талаба истикомат қилган ва таълим олган. Мадрасада замонасининг иқтидорли олимларидан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий етакчи мударрис бўлган. Машҳур олимлардан Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид Кошоний ҳамда Мирзо Улуғбекнинг ўзи ва унинг шогирди Алоуддин Али Қушчилар турли фанлардан дарс берганлар. 16-асрнинг машҳур адиби Зайнуддин Восифийнинг ёзишича, 1420 йилда мадраса очилган куни биринчи дарсни Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий ўқиган. Дарсда олимлардан тўксон нафари қатнашган, лекин дарснинг маънисига Улуғбек Мирзо билан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмаган. Айрим маълумотларга қараганда, мадрасада илми ҳайъат (астрономия) дарсини Қозизода Румий ўтган. Ҳатто форс-тожик адабиётининг классикларидан бири Абдурраҳмон Жомий ёшлик чоғида Самарқандга келиб, Қозизода Румийдан бир неча марта астрономия фанидан сабоқ олганлиги маълум. Мадрасада камида 15—16 йил таҳсил кўриб, унинг дастури бўйича асосий фанларни тўла ўзлаштирган ва имтиҳонли сабоқларда ўз билимини намойиш қила олган толиби илмларга санад — шаҳодатнома ёзиб берилган, Шундай шаҳодатномалардан бири Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида қарийб ўн олти йил таҳсил кўрган балхлик Шамсуддин Муҳаммад номига хижрий 838 (1435) йил ражаб ойининг ўрталарида Қозизода Румий имзоси билан ёзиб берилгани маълум.

Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган олимларнинг бир қисми турли фанлардан толибларга дарс бериш билан бирга, математика, география ва астрономия

бўйича амалий масалалар билан ҳам шуғулландилар. Расадхона қурилиб ишга тушурилгунга қадар осмон ёритқичларининг ҳолатини кузатиш ишлари маълум даражада мана шу мадрасада ва Улуғбек томонидан қурдирилган Муқаттаъ масжидида олиб борилган эди.

Улуғбек 1424 — 1428 йилларда Самарқанда ўз атрофида тўпланган олимларнинг бевосита иштироки билан шаҳар яқинидаги Обираҳмат анҳори бўйида расадхона қурдирди. Доира шаклида бино қилинган бу улкан иморатнинг айланаси 47 м, баландлиги 31 м бўлган. Бобурнинг ёзишича, расадхона уч қаватли бўлган. Бинонинг сирти қошин ва сирли парчинлар билан қопланган. Бинонинг ички қисмига судси фаҳрий (секстант) ишланган ва йўлақлар орқали тўрт қисмга ажратилган. Ҳар бир қисм бир неча катта зал ва майда хоналарга бўлинган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, бу олий иморат хоналарининг деворларида осмон гумбази, самовий жисмлар, уларнинг жойланиши ва ўзаро муносабати, сайёраларнинг орбиталари, собита (кўзгалмас) юлдузлар, ҳамда денгиз ва океанлар, тоғ ва даштлар, иқлим минтақаларига бўлинган ер қураси ва ҳоказолар тасвирланган. Хуллас, расадхона ички деворларида коиноту ер қурасининг умумий манзараси тасвирланган бўлиб, шу туфайли бу мавзу маҳаллий аҳоли ўртасида «Накши жаҳон» деб юритилган.

Расадхона қурилишида самовий ёритқичларни кузатиш ва ўрганиш борасида хизмат қилувчи унинг асосий қисми — судси фаҳрий қурилмаси ва уни махсус ўлчов асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга алоҳида эътибор бе-

рилади. Секстант Гиёсуддин Жамшид мутасаддилигида ўрнатилди. Самарқанд секстанти ўша даврда Шарқда маълум бўлган секстантларнинг энг каттаси ҳисобланган. Али Қушчи унинг баландлигини Истамбулдаги машҳур Аё София ибодатхонасининг баландлигига (қарийб 50 м) қиёс қилган. Расадхона Али ибн Исо Устурлобий, Абумаҳмуд Хўжандий ва уста Иброҳим каби моҳир асбобсоз, мисгар ҳунармандларнинг ақлу идроки ва қўли билан ясалган зот ул-устурлаб (астролябия), зот ул-халқа, зот ул-суқбатайн (диоптр), зот аш-шуъбатайн (треквер), шомила каби зарурий астрономик ўлчов асбоблари билан жиҳозланади. Айни вақтда Улуғбек расадхона қошида бой кутубхона ҳам ташкил этиб, унда фаннинг деярли ҳамма соҳаларига тегишли қарийб ўн беш минг жилд китоб сақлаган.

Расадхона теварагида олимлар ва хизматчилар учун катта-кичик хужралар қурилади. Унинг этагида эса Улуғбек ўзи учун Боғимайдон ва Чиннихона чорбоғларини барпо этади.

Улуғбек расадхонасининг қаерда жойлашганлиги тарихий манбаларда аниқ кўрсатилганига қарамай, афсуски уни узоқ вақтгача топиб ўрганилмади. Расадхона асрлар давомида қаровсиз қолиб, вайронга айланган, сўнгра оддийгина тепалик манзарасини олган эди. Маҳаллий аҳоли ўртасида Нақши жаҳон номи билан машҳур бўлган бу тепаликда қазиш ишлари олиб борган археолог В. Л. Вяткин 1908 йилда Улуғбек расадхонасининг харобаларини топиб, унинг секстанти ер ости қисмини ковлаб очади. Улуғбек расадхонаси Мовароуннаҳрда ўз замонасига нисбатан мукамал ас-

трономик асбоб ва ускуналар билан жиҳозланган олий даражадаги илмгоҳга айланган эди. Расадхонада Улуғбек билан бирга машхур математик ва астрономлардан замондошлари ўртасида «Афлотуни замон» фахрий номини олган Салоҳуддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румий, Фиёсуддин Жамшид Қошоний, «ўз даврининг Птоломейн» номи билан шуҳрат қозонган Алоуддин Али ибн Муҳаммад Али Қушчи ва кўпгина бошқа олимлар илмий кузатиш ва тадқиқотлар олиб борадилар. Хуллас, Улуғбек Самарқандда бутун бир астрономия мактабини яратади.

Самарқандда Улуғбек раҳбарлигида барпо этилган бу илмий даргоҳ математика, айниқса астрономия соҳасида илмий дунёда оламшумул аҳамият касб этган натижаларга эришади. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 собита (кўзгалмас) юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадвали тузилади. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб жойлашган 683 географик пунктларнинг Самарқанд кенглигига нисбатан координатлари белгилаб чиқилди. Улуғбек мактабининг эришган энг муҳим ва ажойиб муваффақиятларидан бири математика фани соҳасида бўлди. Расадхона олимлари томонидан учинчи даражали алгебраик тенглама ечилиб, бир даражали ёйнинг синуси аниқланди. Ўша даврда аниқ фанларнинг ривожланиши ва шу фан соҳаларига оид илмий асарларнинг ёзилиши Улуғбек мактаби илмий фаолиятнинг асосий йўналишини белгилаб берди. Расадхонада олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари асосида математика ва астрономияга оид бир қан-

ча нодир асарлар яратилди. Гарчи бу асарларнинг кўпи бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, сақланиб қолган кўлёмалар ўша даврда Самарқанд астрономия мактаби эришган ютуқлардан ва бу илмгоҳ намояндалари жаҳон астрономия фани ривожига кўшган улкан ҳиссадан гувоҳлик беради.

Самарқанд астрономия мактабининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Фиёсуддин Жамшиддир. У астрономияга оид: «Зижи хоконий», «Боғлар сайри» ва «Осмон нарвони», математикага бағишланган: «Хорда ва синуслар ҳақида рисола», «Ҳисоб калити» ва «Доира ҳақида рисола» каби асарларни ёзади. Бу борада Қозизода Румийнинг «Арифметикага оид рисола», «Астрономиянинг моҳиятига изоҳлар», «Шакллар асосига шарҳ» ва «Синус ҳақида рисола» асарлари, айниқса диққатга сазовордир. Ушбу мактабнинг яна бир истеъдодли намояндаси Улуғбекнинг шогирди Али Қушчи бўлиб, у астрономия, арифметика ва алгебрага оид олтита рисоланинг муаллифидир. Самарқанд астрономия мактаби намояндаларининг асослари ва математик жадвалларига ўша давр олимларидан Қозизода Румийнинг набираси Мирам Чалабий ва Абул Али Биржандийлар томонидан ёзилган шарҳий асарлар муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Хуллас, Улуғбекнинг астрономия мактаби фаолиятига, хусусан унинг астрономия фанидаги назарий қарашларига баҳо берилганида шуни айтиш керакки, 15-асрда самарқандлик астрономлар ўз асарларида Птоломей системаси асосида дунёнинг маркази Ер (геоцентризм) деб кўрсатсалар-да, аммо Ернинг юмалоқлиги ва

Мирзо Улуғбек.

Акмал Икромжонов чизган сурат. 1994.

унинг қуёш астрофида айланиш (гелиоцентризм) лиги улар учун ёт бўлмаган.

15- асрда аниқ фанларнинг, хусусан астрономиянинг равнақи ва Самарқанд астрономлари қозонган оламшумул муваффақиятларда, айниқса Улуғбекнинг роли ва ҳиссаси буюқдир. Илм-фанга бўлган чексиз ҳурмат, зўр қобилият ва илмнинг заҳматли йўлларини босиб ўтиши туфайлигина у Самарқанд астрономия мактабининг асосчиси ва раҳбари сифатида улкан муваффақиятларга эришди. Ўз устида мунтазам ишлаш ва билимларини тинмай чуқурлаштириш натижасида Улуғбек ўзининг кўпгина замондошларидан ўзиб ҳам кетди.

Самарқанд расадхонасида олиб борилган кўп йиллик тадқиқотларнинг самараси, Шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлантирган ва уни янги далил-исботлар билан бойитган шоҳ асар Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») номи китобидир. Бу асар 1437 йилда ёзиб тугалланган бўлса ҳам унга муаллиф умрининг охирига қадар бажарилган илмий тадқиқот натижалари асосида тузатишлар ва қўшимчалар киритиб боради.

«Зижи жадиди Кўрагоний» асосан икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат. Асарнинг бош муқаддима қисми астрономиянинг назарий масалалари, Шарқ халқларидаги йил ҳисоби усуллари, астрономиянинг амалиёти, сайёралар назарияси ҳамда астрономия ва астрология масалаларига бағишлангандир.

«Зижи жадиди Кўрагоний»нинг иккинчи

қисми астрономия ва тригонометриянинг амалий масалаларига мансуб. Асарнинг бу қисми учинчи даражали алгебраик тенглама янги оригинал услуб билан муваффақиятли равишда ҳал қилиниб, натижада аниқлиги миллиарддан бир бўлган тўққиз хонали тригометрик жадвал тузилган. Шунини қайд қилиш жоизки, Улуғбекнинг астрономик жадвали ўша замондаги шунга ўхшаш жадваллар орасида бекиёс даражада аниқ бўлган. Масалан, фалак ал-бурж текислигининг хатти истивога оғмалиги Улуғбек жадвалида 23 даража 30 дақиқа 17 сонияга тенг бўлиб, ҳозирги ҳисоб бўйича у 23 даража 30 дақиқа ва қирқ тўққиз сонияни ташкил этади. Бу икки рақамлар ўртасидаги тафовут ҳаммаси бўлиб, минус 32 сонияга тенг ҳолос. Шунингдек, Улуғбекнинг йил ҳисобини ҳозирги аниқ ҳисоб-китобларга солиштиргудек бўлсак, у бор йўғи бир минуту икки сонияга фарқ қилади. Булар 15- аср учун ғоят юксак аниқлик бўлиб, ҳозирги замон ўлчовларига жуда яқиндир.

«Зижи жадиди Кўрагоний» дан ташқари Улуғбек «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асар ҳамда мусиқа илмига бағишланган бешта рисола ҳам ёзган. Унинг «Тарихи арбаъ улус» асари туркийларнинг аجدод ва авлодлари, мўғул қабилалари ҳамда Чингизхон вафотидан кейин ташкил топган Улуғ юрт, Жўчи, Чиғатой ва Элхонийлар улусининг қисқача тарихига бағишланган. «Рисола дар илми мусиқа» («Мусиқа илми ҳақида рисола») асари мусиқа тарихига бағишланиб, унда «ўн икки мақом баёни»га доир маҳсус боби ҳам бўлган. Улуғбекнинг илмий фаолиятига ва қолдирган бой илмий меросига ба-

хо берилганда унинг замондош ҳамкасби Ғиёсуддин Жамшид таърифлагандек, у Куръон, ҳадис, араб тили ва грамматикаси, фикҳ, мантиқ, адабиёт, мусиқа, риёзиёт ва фалакиёт илмларини чуқур билган комусий олим бўлган. Унинг илм-фан тараққиётидаги салмоқли ўрни машҳур замондош олимлар Ғиёсуддин Жамшид, Мирам Чалабий, Давлатшоҳ Самарқандийлар тарифидан эътироф қилинган.

Ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Мир Алишер Навоий ҳам Улуғбекка юксак баҳо беради. Олам охиригача Улуғбекнинг илмий мероси юксак баҳоланишини қайд этиб, қуйидаги мисраларни ёзиб қолдиради:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек,
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд,
Вале ул илм сори тонги чуи даст,
Кўзи олинда бўлди осмон наст.
Расадким боғламин зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми асмоний
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний»
Қиёматга деганда аҳли айём
Ёзарлар анинг аҳкомидин аҳком

15- асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарих фани ҳам кенг ривож топди. Ҳофизи Абруъ, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Исфизорий, Давлатшоҳ ва бошқа кўпгина тарихчилар Темурийлар давлатининг икки пойтахти Самарқанд ва Ҳиротда яшаб ижод қилдилар. Уларнинг асарлари Темурийлар дав-

латининг тарихига доир жуда қимматли ва нодир манбадир.

«Зубдаи таворих» муаллифи Ҳофизии Абрӯ, «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»ни ёзган Абдураззоқ Самарқандий ўз асарларида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган давр воқеаларини ёритдилар. Мирҳонд «Равзат ус-сафо» ва Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» китобларини ёзиб, ўз асарларининг бир қисмини Султон Ҳусайн ҳукмронлик қилган давр воқеалари баёнига бағишладилар. Уша давр тарихнависларидан Муинуддин Исфизорий эса Ҳирот тарихини ёзди.

15- асрда Мовароуннаҳрнинг пойтахти Самарқандда илмий тадқиқотлар олиб борган машҳур олимларнинг ижодий фаолияти, астрономия ва математика фанлари соҳасида қилган кашфиётлари, яратган нодир асарлари билан илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаларининг салмоғига қараб фикр юритилса, Улуғбекнинг астрономия мактабини ўз даврининг академияси дейиш мумкин.

Улуғбек теварагига уюшган 100 дан ортиқ олимни ўз бағрида етиштирган, номи жаҳонга машҳур Самарқанд расадхонаси шу вазифани ўтаган. «Самарқанд академияси» даставвал бундан 225 йил муқаддам машҳур француз файласуфи, ёзувчи ва тарихчи олими Вольтер (1694 — 1778) томонидан эътироф этилган. Вольтер бу ҳақда: «Улуғбек Самарқандда бўлиб академияга асос солди, Ер курасини ўлчашга буюрди ва астрономия жадвалларини тузишда иштирок этди», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, «Самарқанд академияси» 1010 йили Хоразмнинг қадимий пойтахти Гурганчда ташкил этилган ўзига хос академия — «Дониш-

мандлар уйи» («Маъмун академияси»)дан кейинги иккинчи «Дор ул-илм» эди. Бу Дор ул-илмнинг пойдевори бўлган Улуғбекнинг астрономия мактаби Ўрта асрлар мусулмон Шарқи астрономиясининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

МЕЪМОРЧИЛИК

15-асрда Самарқанд ва Хиротда меъморчилик, наққошлик, тасвирий санъат ва адабиёт ниҳоят даражада тараққий этади. Бу икки пойтахт шаҳарларида кўплаб ҳашаматли жамоат бинолари қад кўтарди. Темурий ҳукмдорлар орасида айникса, Улуғбек бобоси Темур каби мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият беради. У ҳукмдорлик қилган даврида бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва карвонсаройлар қурилади. Мозорот ва зиёратгоҳлар обод этилади. Аввало у Темур даврида қуриб битказилмаган талайгина биноларни итмомига етказди. Гўри Амирнинг кириш пештоқи, Шоҳизинда ансамблидаги баъзи мақбаралар, Шаҳрисабздаги Кўкгумбаз масжиди, Яссидаги Аҳмад Ясавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улуғбек, айникса Самарқандни обод қилишга алоҳида эътибор беради. Унинг даврида Самарқанд шаҳрининг Регистон майдони шаклланди. У қайтадан режалаштирилиб, майдонга Улуғбек мадрасасидан ташқари пештоқли ва улкан гумбазли хонақоҳ, карвонсарой, ўймакор ёғочлардан ишланган масжиди Муқаттаъ бино қилинди. Икки юз ўн гумбазли

Кўкалдош жоме масжиди қад кўтарди. Бу олий иморатлардан фақат Улуғбек мадрасасигина бизнинг давримизгача сақланган. Мадраса меъморлик жиҳатидан мусулмон Шарқида шу турдаги биноларнинг классик намунаси ҳисобланади. У икки қаватли, ҳужраларининг олд томонлари тўрт қиррали айвон. Бурчакларида дарсхоналар, ғарбий томонида эса масжид жойлашган. Иморат пештоқи шарқ томонга, Регистон майдонига қараган. Мадраса пештоқи, тўрт бурчагидаги миноралари ва деворлари нақшинкор парчин ва кошинлар билан қопланган, беқиёс меъморий кўринишга эга.

Улуғбек даврида яна бир йирик меъморий мажмуа — Шоҳизинда ансамбли композицияси жиҳатидан тўла қуриб битказилди. Унинг марказий қисмдаги нақшинокр обидалар орасида айниқса, Қозизода Румий мақбараси меъморий жиҳатдан энг ажойиби ҳисобланади. У пештоқли, улкан гумбазли зиёратхонадан иборат бўлиб, кошинкор ва беқиёс жилвали ранго-ранг парчинлар билан нақшланган.

Улуғбек томонидан қурдирилган меъморий бинолар ичида тарҳи, математик ечимлари, нақш ва безаклари жиҳатидан энг нодир иншоотлардан ҳисобланган Самарқанд расадхонаси алоҳида ўринга эга. Чунки у Шарқнинг кўп асрли илму маърифат ва маданияти тарихида шуҳрат топган расадхоналар орасида Мовароуннаҳрда қад кўтарган якка-ю ягонадир. Шарқ мамлакатларида илму маърифатни, хусусан астрономия ва математика фанларининг ривожини йўлида расадхонанинг қўшган ҳиссаси ниҳоятда буюқдир.

Жамоат бинолари қурилиши меъморчилигида Регистон майдонида бино қилинган Мир-

зойи ҳаммоми ва карвонсаройи, «Боғи майдон»да қад кўтарган «Чилсутун» («Қирк устун») ва «Чиннихона» саройлари, айниқса, диққатга сазовор. Тиллакори мадрасаси ўрнида бўлган Мирзойи карвонсаройида кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар кўнишган. Бобурнинг таърифлашича, «Чилсутун» ва «Чиннихона» саройлари ниҳоятда мухташам ва кўркам бўлган. «Чилсутун» тошлардан фарш қилинган баланд тагкурси устига икки қаватли қилиб қурилган, унинг бурчакларида ички айланма зинапояли миноралари бўлган. Зинапоялар орқали саройнинг юқори қаватига чиқилган. Иккинчи қаватнинг марказида чордара услубида қурилган хонанинг тўрт тарафи ўймакор тош устунли айвон бўлган. Чордара услубида бино қилинган Чиннихона саройининг деворлари, хусусан уларнинг изо-ра (панель) қисмлари хитойдан келтирилган рангдор ва нақшли чиннилар билан қопланган, шу сабабли бу олий иморат шу ном билан шуҳрат топган.

15- асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандда хашаматли бинолар қуриш бирмунча чекланди. Бу даврда икки қаватли Хўжа Аҳрор мадрасаси (1456), Ишратхона (1464) ва Оксарой (1470- йиллар) мақбаралари каби иморатлар қад кўтарди.

14 — 15- аср меъморчилигида иморатларни ўзига хос янги маълум мақсадга қаратилган ечимлар асосида қуриш билан бирга, уларни безашда ҳам янги усуллар қўлланилади. Биноларнинг пештоқлари ва хоналарнинг ички деворлари қабартма ранго-ранг парчинлар, ок ёки зангори ранг устига зарҳал берилган ис-

лимий нақшлар, баъзан эса эпиграфик ёзувлар билан пардозланади.

Бу давр меъморчилиги ва амалий санъатида асрий анъаналар янада такомиллаштирилиб, юқори даражали маънавийтни англатувчи ўзига хос услуб яратилади. Бу услубда бино қилинган иморатлар ўзининг уйғунлиги, ритми, қисмларининг мутаносиблиги, ранг-баранглиги ва тантанали манзара кашф этирувчи воситалари билан ажралиб туради. Дарҳақиқат, ўзининг мукамаллиги, етук шакли нафислиги ва гўзал нақшлари билан кишини маҳлиё этувчи 14 — 15- асрлар қурилиш санъатининг ажойиб дурдоналари минглаб кишилар меҳнатининг маҳсулидир. Уларда халқ ичидан етишиб чиққан моҳир меъмор, наққош ва банноларнинг ақл-идроқи, маҳорати ва қурилиш соҳасидаги кўп асрли тажрибаси ўзифодасини топган. Бу меъморий обидаларнинг муҳандису тарроҳлари гўзалликнинг объектив қонунларини чуқур билганлар, ўз ижодларида даврнинг ғояси ва руҳини бера олганлар. Уларнинг меъморий усули, нақши, ўзига хос хислат ва фазилатлари беқиёс ва такрорланмасдир.

15- асрнинг 2- ярмида Мовароуннахрнинг маънавий ҳаётида суфийлик тариқатининг таъсири кучайиб, дунёвий илмларга деярли аҳамият берилмай, Самарқанд расадхонасидек «Дор ул-илм» қаровсиз қолган бир пайтда Хуросон шаҳарлари, хусусан унинг пойтахти Ҳирот ободонлашиб, у илм-фан, адабиёт ва санъатнинг марказига айланди. Ҳиротда, айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро (1469 — 1506) ҳукмронлик қилган даврда бир қанча олий иморат ва иншоотлар қад кўтарилди. Ҳиротнинг обо-

донлашиши ва унда амалга оширилган қурилишларнинг аскарияти ўша вақтларда Султон Хусайн девонида бош вазирлик лавозимида бўлган ва ниҳоятда давлатманд Мир Алишер Навоийнинг номи билан ҳам бевосита боғлиқдир. Навоийга замондош муаррихларнинг шаходат беришича, Хуросонда, хусусан Хирот ва унинг булуқларида Навоий ташаббуси билан уч юздан ортиқ жамоат бинолари: масжид, мадраса, мақбара, хонақоҳ, ҳаммом, шифохона, сарой, истироҳат боғлари, рабоб ва карвонсаройлар ҳамда суғориш иншоотларидан арик (канал), ҳовуз, кўприк, кориз, бандлар (сув омборлари) қурилган. Қурилишларнинг кўпи Навоийнинг бевосита ҳомийлиги билан ёки унинг маблағига амалга оширилган. Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашиди» рисоласида қайд этилишича, Алишер Навоийнинг ҳар йилги даромади ўн саккиз минг «шоҳруҳий» динорга тенг бўлган. Бу маблағнинг деярли ҳаммасини у хайрли ишларга, жумладан жамоат қурилишларига сарф қилган. 15-аср муаррихи Хондамирнинг ёзишича, Алишер Навоий ўз маблағига 52 рабоб, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ ва шифихоналар каби хайрли иморат ва иншоотлар қурдирган. Астробод шаҳрида қурилган Мир саройи ва Жоме масжиди, шунингдек Марв шаҳрида бино қилинган Хусравия мадрасаси шулар жумласидандир. Шу билан бирга Навоий жангу жадаллар ва зилзилалар оқибатида вайрон бўлган кўпгина жамоат биноларини қайта тиклашдек сермашаққат ишларни ҳам амалга оширади. У Хирот ва бошқа шаҳар-қишлоқларда 12 та масжидни қайта тузаттиради, жумладан 13-

асрда Ҳиротда бино қилинган Жоме масжиди, 1405 — 1418 йилларида Машҳадда қурилган Гавҳаршод масжиди, 11- аср бошида Гургон яқинида ўрнатилган Қобус минораси, 11-асрда Марв ва Ҳирот оралиғида қурилган Арслонжозиба работи ва кўпгина бошқа иморату иншоотлар таъмир этилади. Бинолар мажмуотининг энг кўрками ва йириги Навоий томонидан Ҳирот яқинида бунёд этилади. Навоий вазирлик лавозимидан истеъфо бергач, Хусайн Бойқаро унга Инжил анҳори бўйидан ер ва сув ажратиб беради. Бу ерда Навоий ҳовли жой, боғча ва катта кутубхона бунёд этади, айни пайтда бир қанча хайрли қурилишларни ҳам бошлаб юборади. Қурилишнинг бош тарҳи Навоий томонидан таклиф этилади. Бинокорлик ишлари Ҳиротнинг моҳир меъмор, муҳандис, бинокор ва наққошлари томонидан бажарилади. Инжил бўйида ниҳоятда нақшинкор «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисида кўркам «Халосия» хонақоҳи қад кўтаради. «Қудсия» жоме масжидининг ғарбида «Шифоия» даволаш уйи, унинг қаршисида эса «Сафоия» ҳаммоми, улар қошида тош ҳовуз ҳам қурилади. Мадраса ва хонақоҳларда бир неча минг киши истиқомат қилиб фан, адабиёт ва санъат билан машғул бўлган. Хондамирнинг ёзишича, «Халосия» хонақоҳида ҳар куни заифа ва мискинларни зиёфат қилиб, лазиз таомлар билан тўйдиришган.

Янгитдан қуриладиган ҳар бир бино ёки таъмир этиладиган ҳар бир ёдгорликка мукамал меъморий зеб бериш учун Навоий қурилишга ҳамма вақт кўплаб турли касбдаги бинокор усталарни: моҳир муҳандису меъморлар, кошинтарошу тоштарошлар, ўймакор наққош-

лару музахҳиблар (зарҳал тортувчи) ҳамда парчинпазларни жалб қилар эди. Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» номли асарида ёзишча, 1498 йилда Ҳирот Жоме масжидини таъмир, этиб тиклашда қарийб юзта хунарманд усталар қатнашган. Таъмирлаш ишлари бошидан охиригача бевосита Навоий бошчилигида амалга оширилган. «Кўп кунлар у этагини белига қистириб, ёлланган ишчилар сингари усталарга ғишт узатарди ва бошқа ишлар қиларди. Тез-тез меъмор, уста ва косибларга кимматбаҳо саруполар кийдирарди ва кўп навозиш кўрсатар ва боша инъомлар билан хушдилу хурсанд қиларди. Шундай қилиб, уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичида тамомланди». Навоий томонидан таъмир эттирилган Ҳирот Жоме масжиди ҳовлисининг узунлиги 114 метр, эни 84 метр бўлиб, олтига дарвозаси бўлган. Жоме масжиди ҳозир ҳам Ҳиротнинг энг гўзал обидаларидан бири.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 15- аср меъморчилиги тўғрисида сўз юритилар экан, шуни таъкидлаш жоизки, унда ҳозирги замон шаҳарсозлигида инфраструктура деб аталадиган уйғунликка эришишга ҳаракат қилинган. Масалан, 15- асрнинг 80- йилларида Ҳирот яқинида Инжил анҳори бўйида қуриб битказилган кўркам иморатлар мажмуасида уй-жойлардан ташқари, мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом, ҳовузлар, савдо расталари бўлган. Дам олиш ҳиёбонлари, боғ-роғлар эса хушҳаво жойларда барпо қилиниб, уларга шаҳар меъморчилигининг таркибий қисми сифатида қаралган. Бу даврда жамоат биноларини исми жисмига монанд, маънодор, ҳамда жарангдор номлар билан аташга ҳам катта аҳамият

берилган. Шунингдек бундай номлар заруриятга қараб, абжад ҳисобида қурилиш йили тарихини ҳам ифодалаши лозим бўлган. Ихлосия, Халосия, Шифоия, Сафоия, Унсия, Ҳудсия, Низомия, Хусравия ва Фаноия шулар жумласидандир. Масалан, Ихлосия мадрасасининг номи Навоийнинг мактабдош дўсти Султон Хусайн Бойқарога бўлган ихлосини, миннатдорчилигини билдирса, Халосия — озодлик, Шифоия — соғлик, шифо; Сафоия — поклик, софлик маъносини англатган. Хусравия мадрасасининг номи эса бинонинг биринчи ғиштини қўйган шахзода Муҳаммад Султон номини ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 15- аср меъморчилигида ўзининг комплекслигига ва бажарган вазифаси жиҳатидан жамоат бинолари орасида шифохона ва ҳаммомлар алоҳида ўрин тутди. Бундай бинолар Ўрта ва Яқин Шарқда 8—9- асрлардаёқ қад кўтариб, 15- асрда Самарқанд, Бухоро, Гурганч, Марв, Ҳирот, Ғазна, Рай, Хамадон ва Исфихон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида кенг тарқалган эди.

15- асрда меъморчиликнинг бу соҳасида илк ўрта асрлар анъаналари янада ривожлантирилди. Ҳирот шаҳрида шундай шифохоналардан бири Султон Абусаиднинг (1439—1469) катта хотини Милкат оғо томонидан қурдирилади. Унга Ҳиротнинг етук табибларидан Мавлоно Дарвишали мутасадди қилиб тайинланиб, барча муолажа ишлари унга топширилган эди. Бундай жамоат шифохонаси «Дор уш-шифо» (Даволаш уйи) номи билан юритилиб, уларга замонасининг билимдон табиблари беморларни даволаганлар. Дор уш-шифода махсус дорихоналар бўлиб, уларда дорипазлар бемор-

лар учун дори-дармонлар тайёрлаб берганлар.

Хондамирнинг таърифлашича, Инжил соҳилида қурдирилган «Шифоия» шифохонаси «Ихлосия» мадрасасининг рўпарасида жойлашган бўлиб, гумбази нақшинкор мовий кошнлар билан қопланган. Деворлари қизил ёштдан терилган. Ховлисида сарҳовуз бўлиб, саҳнидан майин тоғ шабадаси мутассил эсиб турган. «Шифоия» шифохонали табобат илмгоҳи тарзида бўлиб, унда табиб ва ҳакимлар беморларни даволашдан ташқари табобат илми билан ҳам шуғулланганлар.

Алишер Навоийнинг инояти билан ўша даврда етишиб чиққан Ғиёсуддин Муҳаммад, Низомуддин Абдулхай, Дарвишали, Муҳаммад Юсуф, Абдулхай Туний, Муҳаммад Муъин, Хутбуддин Одам каби машҳур табиблар «Шифоия» да узоқ вақт фаолият кўрсатганлар.

Бу даврда Ҳирот Дор уш-шифоси, айникса, қаҳқоллари (кўз касалликлари табиблари) го-ят шуҳрат топади. Бир сафар ҳатто Хўжа Аҳрорнинг Навоийга ёзган махсус мактуби билан Мавлоно Фазлуллоҳ даволаниш учун Самарқанддан Ҳиротга юборилади. Хўжа Аҳрор касал бўлганида эса Навоий фармонига биноан Низомуддин Абдулхай табиб Самарқандга келади. Шубҳасиз, Ҳиротнинг 15- аср табиб ва ҳакимлари табобат соҳасида кўплаб илмий китоб ва рисоалар ёзганлар. Навоийнинг табобат илмига раҳнамолиги туфайли Ҳиротда Дор уш-шифо очилади. Унда машҳур табиблар фаолият кўрсатиб, тиб илми ривожига ўз ҳиссаларини қўшадилар. Эътиборли томони шуки, шифохонада даволаш ва даволаниш учун барча шароитлар мавжуд бўлиб, беморларга дори-дармонлар, кундалик нонуш-

та ва тушлик овқатлар муҳайё этилганди. Навоийнинг вафотигача унинг тарбиясида 12 мингга яқин мадраса толиби, шоир, олим, музаҳҳиб, мусаввир ва заргарлар, дурадгор ва бинокор усталар камол топадилар.

Халқ саломатлиги йўлида қайғурган Навоий Хирот ва унинг атрофида, Шифоия, Зиёратгоҳ, Дараи Занг, Тувурчи, Чилдухтарон, Тарноб, Панждех, Файзобод, Саъдобод каби бир канча ҳаммом ҳам қурдилади.

Навоийнинг режаси ва тарҳи билан бино қилинган йирик меъморий мукамал мажмуотлар, унинг ташаббуси билан қурилган катта-кичик иншоотлар улуғ шоирнинг меъморчилик санъати бобида ҳам бой билимга эга бўлганлигидан гувоҳлик беради. Меъморий жиҳатдан бекаму кўст қурилган ҳар бир бинони Навоий оддийгина бошпана эмас, балки ўзининг жозибаси билан кишиларга ором ва эстетик завқ берувчи санъат асари деб ҳисоблаган. Ўзининг бундай фикрини у:

Тарих қилса муҳандиси мохир.

Ҳар замон ўзга шакл этар зоҳир.

Ҳар киши ғолиб ўлса савдоси.

Дафъи савдо қилур тамошаси.

мисраларида ифодалаган. Навоийнинг меъморчилик ва санъат соҳасида етарли билимга ва юксак бадиий тасаввурга эга экани, санъатга бўлган ихлосу эътиқоди, шавку завқи туфайли у асарларида яратган қаҳрамонларини кўпинча моҳир мусаввир, уста бинокор, қўли гул наққош, зукко меъмор қиёфасида тасвирлайди. Навоий Шарқ меъморчилиги ва мусаввирлиги анъаналари тарихининг зўр билимдони

эжанини нафақат ўзи яратган образлар мисолида, балки ҳаётий фаолиятида ҳам чуқур намойиш эта олди.

15- асрнинг маданий ҳаётида истироҳат боғлари ташкил этиш санъати ҳам диққатга сазовордир Самарқанд. Бухоро, Марв, Хирот каби йирик шаҳарлар атрофида гўзал оромгоҳлар барпо этилади. Бу даврда ҳам сайргоҳ боғлар асрий анъаналарга асосан икки хил усулда: чорбоғ ва кўриқхона тарзида ташкил этилади. Чорбоғлар тарҳи мутаносиблик (симметрия) асосида тўғри геометрик шакллардан тузилган тартибли гулзор ва мевазорлардан иборат бўлиб, кўриқхоналар табиатнинг хушманзара бағрида барпо этилган.

Истироҳат боғлари гулзорлар билан ўралган баланд сарой ва нақшинкор шийпонлар, уларга элтувчи серсоя сўлим хиёбонлар, зилол сувли ариқлар, марказида гирди ва ичи тоштахталар билан фарш этилган ҳамда атрофига ғужум ва мажнунтоллар ўтказилган тўрт ёки саккиз бурчакли ҳовузлардан иборат бўлган. Бундай истироҳат боғларини ўз кўзи билан кўрган Хондамир «бу шарофатли жой нафис безаклар ва ғаройиб ихтиролар билан ораста қилингандир», деб таърифлаган. Шубҳасиз, бундай таъриф Хиротнинг энг йирик истироҳат боғи «Боғи Жаҳонаро» манзарасида ўз ифодасини топган эди. Боғи Жаҳонаронинг умумий майдони қарийб бир квадрат километрга тенг бўлиб, боғда олди гулзор, атрофи мевали ва манзарали дарахтлар билан ўралган баланд саройдан ташқари Чорбоғ ва Чорчаман ҳамда хиёбон кўринишида ташкил этилган тўртта боғ, улар ўртасидаги кенг ҳовузнинг тўрт томонига қурилган тўртта нақшин-

кор шийпон ва камонда нишонга ўқ узиб машқ ва мусобақа қилишга мўлжалланган махсус бином— садоқхона (тир) жойлашган эди.

КИТОБ САНЪАТИ

15- асрда Хиротда меъморчилик билан бир каторда китобат санъати, яъни қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш ва у билан боғлиқ бўлган хаттотлик, мусаввирлик, лаввоҳлик (лавҳа чишиш) ва саҳхофлик (муқавасозлик) санъати ҳам юксак даражада эди. Китобат санъатнинг маълум бир соҳасига айланиб, нафис китоб бу санъатнинг нодир ва бебаҳо асари ҳисобланарди. Бу давр нафис китоб ва хаттотлик санъати тараққиётида янги бир босқич бўлиб, шу соҳанинг моҳир санъаткорларини яратди. Босмаҳона ва китоб нашр этиш ҳали вужудга келмаган ўша замонда китоб яратиш ва унинг нусхаларини қўлёзма шаклида кўпайтириш кўп меҳнат ва малака талаб қилган. Айниқса нафис китоб яратиш ўта мураккаб ва жуда машаққатли бир жараён бўлиб, у қоғозрез (қоғоз тайёрловчи), хаттот, мусаввир, лаввоҳ, саҳхоф (саҳифаловчи-муқовачи) каби бир неча хил мутахассисларнинг меҳнати ва малакаси б-н боғлиқ эди. Ҳар бир китоб қоғозидан тортиб муқовасигача, сиёҳидан то бўёқларию зарҳалигача маълум усул, режа ва қоида асосида тайёрланар эди, ҳатто китобдан хушбўй хид анқиб туриши учун баъзан сиёҳга гулоб ёки анбар кўшиларди. Хаттотлик махсус касб, ўта нозик ва ўзига хос санъат ҳисобланарди. Етук хаттот бўлиб танилиш учун узок вақт сабр-матонат ва иштиёқ билан машқ қилиш,

заҳмат чекиш лозим эди.⁵Хаттот мукаммал саводли, бадий диди баланд, ижодкор киши бўлиши лозим бўлган. Ҳар бир хаттотнинг ўз услуби бўлиб, улар устоздан шогирдга ўтар, анъаналар давом эттирилар ва такомиллаштирилиб борилади.

Бир неча касб-ҳунар соҳибининг узоқ ва машаққатли меҳнати билан бунёдга келган нафис китоб жуда оз нусхада бўлиб, у ниҳоятда қиммат бўлар эди. Бундай китоблар кўпинча подшоҳ, рухоний, амир ва давлатманд амалдор кишиларнинг буюртмаси билан ишланар ва махсус китобхоналарда, ҳатто хазиналарда қимматбаҳо мулк сифатида сақланар эди. Нафис китоб ва хаттотлик санъати 14—15-асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Машҳур хаттот Мирали Табризий (1330—1404) настаълиқ деб номланган янги услубдаги хатни яратди. Бу услуб хатти куфий, хатти шикаста, насх ва бошқа услубдаги дастхатлар ўрнини эгаллади. Настаълиқ услуби айниқса Султонали Машҳадий бошлиқ Ҳирот хаттотлари фаолияти билан кенг тарқалади ва ўз тақомилининг юксак босқичига кўтарилади. «Хатти Ҳиротий» деб шуҳрат топган бу услуб бир қанча Шарқ ўлкаларида асрлар давомида етакчи услуб бўлиб қолади.

15—16-асрларда бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳ ва саҳҳофлар етишди. Абдурахмон Хоразмий, Султонали Машҳадий, Султонали Хандон, Мирали Қилқалам, Ҳалвой, Рафиқий ва бошқалар шулар жумласидандир. Ҳирот хаттотларига устозлик қилиб, китобот санъати равнақига улкан ҳиссасини қўшган хушнавис хаттотлардан бири Султонали Машҳадий (1432—1520) эди. У Низомий,

Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Хусрав Дехлавий, Жомий, Навоий, Хусайний (Хусайн Бойқаро) ва бошқа муаллифларнинг асарларини кўчиради. Султонали томонидан кўчирилган 50 дан зиёд китоб ва кўпгина қитъалар бизнинг давримизгача етиб келган. Султонали ўймакорлик санъатида ҳам моҳир бўлган. У Хусайн Бойқаронинг «Боғи жаҳоноро» боғидаги сарой ва бошқа биноларнинг деворларига ўйиб битиклар ёзган. Хусайн Бойқаро қабр тошидаги лавҳа ҳам Султонали томонидан ўйиб битилган. Хаттотлик санъати турлари ҳақида маҳсус рисола ҳам ёзган. Китобат санъатида Хирот хаттотлари орасида хушнависликда пешқадамлиги, яратган кўпгина нафис китоблари ва етиштирган шогирдлари туфайли Султонали Машҳадий «Қиблат ул-куттоб» («Қотиблар қибласи») ва «Султон ул-хаттотин» («Хаттотлар султони») номлари билан шуҳрат топади.

Бу даврда Темурий ҳукмдорлар девонхоналари қошида, хусусан Самарқанд ва Хиротда маҳсус сарой кутубхоналари ташкил этилганди. Бундай кутубхоналар ўрта асрнинг ўзига хос ҳунармандчилик корхонаси бўлиб, уларда қўлёзма асарларни тўплаш ва сақлаш билан бирга, улардан нусхалар кўчириш, турли манзарали ранго-ранг тасвир ва нақшинкор лавҳалар билан саҳифаларни безаш ҳамда муковалаш каби китобсозлик билан боғлиқ бўлган бир қанча амалий ишлар бажарилган. Бундай сарой кутубхоналарининг бошлиқлари кутубхона доруғаси ёки китобдор аталиб, унинг қўл остида кўплаб хушнавис хаттот, қўли гул наққошу мусаввирлар, моҳир лаввоҳу саҳҳоблар китоб яратишга оид турли буюртмаларни

бажарганлар. Масалан, 15 асрнинг 1-ярмида Хиротда Улуғбекнинг укаси Бойсунқур кутубхонасида қирқта хаттот ва бир қанча наққош кўлёзма асарлардан нусхалар кўчириш ва уларни безаш билан банд бўлган. 1424—29-йилларда шу кутубхона бошлиғи Жаъфар Бойсунқурий томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» поэмаси кўчиририлиб, у 20 та турли мазмундаги рангдор миниатюралар билан безатилган.

15-асрнинг 2-ярмида Хиротда китобат санъати янада ривож топади. Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий сарой кутубхонасини нодир асарлар билан бойитишга ғоят ғамхўрлик қиладилар. Навоийнинг укаси Дарвешали девонхона кутубхонасининг доруғаси этиб тайинланади. У кутубхонага Хиротнинг кўплаб хушнавис котиби-хаттотларини ва моҳир наққошу мусаввирларини тўплайди. Хиротнинг машҳур хаттотларидан Султонали Машҳадий ва Рафиқий (Мирали котиб)лар Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий буюртмалари билан кўплаб китобларни кўчириб, нусхаларини кўпайтирадилар. Бобурнинг ёзишича, биргина Султонали Ҳусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байтни ва Навоий учун 20 байтни китобга кўчирар экан. Рафиқий ҳам ўрта асрнинг бу бекиёс нозик санъати соҳасида шуҳрат қозongan эди.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ

15—16-аср бошларида тасвирий санъат соҳасида улкан муваффақиятларга эришилади. Беҳзод, Мирак Наққош, Қосимали, Маҳмуд

Музаҳҳиб, Ҳожи Муҳаммад Наққош ва Шохмузаффар каби муйқалам соҳиблари етишади. Бизгача сақланиб қолган тасвирий санъат обидалари ва ёзма манбалар Мовароуннаҳр ва Хуросон тасвирий санъатининг ўзига хос услубини, мусаввирлар ижодиётининг ҳаёлий мавҳумликдан ҳаётийликка, реалистик тасвирга томон ривожланиб борганини кўрсатади. Бу жиҳатдан, айниқса. Беҳзод асос солган Ҳирот мусаввирлик мактаби улкан ютуқларга эришади. Бу давр тасвирий санъати обидалари ўзининг мавзуи ва воқеийлигига қараб портретлар, ҳаётий лавҳалар, табиат манзаралари, бино ва бадий асарларга ишланган тасвирлардан иборат бўлган. Буюк сиймолар қиёфаси тасвирлари орасида Жомий, Навоий, Абдулло Хотифий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Шайбонийхон ва бошқаларнинг портретлари бизгача сақланиб қолган. Мусаввирлар бу тарихий шахсларнинг ташқи қиёфасини аниқроқ ва мукамалроқ тасвирлашга, айрим ҳолларда, ҳатто уларнинг маънавий дунёсини очишга интилганлар. Бу жиҳатдан айниқса Навоий портретлари диққат-эътиборга моликдир. Масалан, машҳур рассом Маҳмуд Музаҳҳиб томонидан чизилган Навоий тасвирида шоир ҳассага таянган, унинг қомати бирмунча букчайган, қарашларида ҳам хорғинлик аломатлари, ҳам улуғворлик ва олижаноблик кўзга яққол ташланиб туради.

Ҳаёт лавҳаларига бағишланган тасвирий санъат асарлари ўз мазмуни ва мавзуи, услуби ва бадийлиги билан ҳам ниҳоятда қимматлидир. Беҳзод ва бошқа мусаввирлар ўрта асрлар муҳитининг бир қанча ҳаётий манзараларини моҳирлик билан тасвирлашга муваффақ

бўлганлар. Масалан, Бехзоднинг бино курилишига бағишланган бир тасвирида кўпданкўп қурувчи-бинокор, дурадгор, тоштарошловчилар, арава ва филга ортиб келтирилаётган курилиш материаллари, белига қилич таққан ва говрон кўтариб қурувчиларга ўшқираётган кутвол — курилиш бошлиғи тасвирланган.

Замондошлари томонидан Монийи соний (Иккинчи Моний), кейинги давр олимлари томонидан «Шарқ Рафаэли» деб улуғланган Камолуддин Бехзод 15- аср тасвирий санъатининг улуғ намояндасидир. У мусаввирликда Ҳирот мактаби деб номланган янги бир ижодий услубнинг асосчиси бўлди ва устоз санъаткор сифатида Мовароуннахр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкалар тасвирий санъатининг тараққиётига самарали таъсир этди. Бехзод мусаввирлик санъатининг жиҳатлари кўп бўлиб, унинг мўйқалами билан чизилган тасвирлар ўзининг нафислиги, рухий ва жисмоний ҳолатларнинг уйғунлиги, ёрқинлиги ва бўёқларининг жозибадорлиги жиҳатидан Шарқ мусаввирлик санъатида алоҳида ўринга эгадир. Бехзод ижоди хилма-хил мазмунга эга бўлиб, у тарихий сиймолар (Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Алишер Навоий) портретларидан тортиб, то ҳукмдорнинг сержило саройларидаги қабул маросимлари-ю, жанг майдони манзараларигача ҳаққоний ва таъсирли қилиб бера олган. Айниқса, Деҳлавийнинг «Лайли ва Мажнун» асарига бағишланган лирик манзаралар ёки Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари учун чизилган жанг майдонидаги шиддатли маҳораба тасвир этилган миниатюралар ниҳоятда жозибадор ва таъсирчандир. Хуллас, тасвирий санъат асарлари китобда хаттотлар-

нинг хуснихати, муқовасоз ва зарҳалчиларнинг санъати билан уйғунлашиб, гоъят кўркем бир тусга киради.

Буларнинг барчаси санъат турлари билан бадиий адабиётнинг ўзаро узвий алоқада раванак топганини, бири иккинчисига самарали таъсир этганини кўрсатади.

МУСИҚА

14—15- асрлар Ўрта Осиё халқларининг музика санъати тараққиётида янги ва баракали бир босқич бўлди. Бу даврда янги куй ва кўшиқлар, чолғу асбоблари ва музика назариясига доир нодир асарлар яратилди. Жуда кўп маҳоратли созандачилар, бастакорлар ва ҳофизлар етишади. Абдуқодир Найий, Қулмухаммад Шайхий, Ҳусайин Удий, Шоҳқули Ғижжакий, Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Хожа Юсуф Андижоний, Устод Шодий, Нажмуддин Қавкабий ва бошқалар шулар жумласидандир. Омилкор музикачилар билан бир қаторда Улуғбек, Навоий, Жомий ва Биноий каби мутафаккир ва шоирлар ҳам музика соҳаси билан шуғулланиб, унинг ривожига маълум ҳисса қўшадилар. Масалан, Улуғбек «булужий», «шодиёна», «ахлоқий», «табризий», «усули равон» ва «усули отлиғ» куйларини, Навоий «Исфажоний» қуйини ижод қилдилар. Жомий ва Биноийлар музика назариясига доир асар яратадилар.

Музика санъати аҳлларининг ижодий фаолияти билан 9—12- асрларда вужудга келган дувоздах (ўн икки) мақом куйи бу даврда янги тараққиёт поғонасига кўтарилади, такомил-

лашади ва янги куйлар билан бойийди. Демак, муסיқа санъати ҳам 14—15- асрларда санъатнинг бошқа турлари ва поэзия билан узвий алоқада ривожланди. Моҳир санъаткор-машшоқлар, бастакор ва хофизлар етишади. Нодир ва бебаҳо санъат асарлари вужудга келади.

АДАБИЁТ

14- асрнинг 2- ярми ва 15- аср Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётида янги ва жуда сермахсул давр бўлди. Бу даврда адабиёт бадий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилди. Насрда ҳам, назмда ҳам кўплаб нодир бадий ва лирик асарлар яратилди. Туркий ва форс тилларида ижод қилувчи шоирлар ўртасида ўзаро алоқа ва ҳамкорлик кенгайди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бадий адабиётнинг ўсиши билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик ҳам тараққий этди, бу соҳага оид илмий асарлар яратилди.

Бу даврда замонасининг истеъдодли ва етук шоирлари ва адиблари Кутб, Сайфи Саройӣ, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар яшаб ижод қиладилар. Дурбек томонидан қайта ишланган «Юсуф ва Зулайҳо» достони, тошкентлик шоир Атоийнинг девони, Лутфийнинг «Зафарнома» ва «Гул ва наврўз» поэмалари бадий адабиётнинг ўша даврда яратилган дурдоналаридир. Ўзбек шоирлари ичида Лутфий (1366—1465) алоҳида ўрин тутди. Навоийга қадар ўзбек шеърिया-

тида Лутфий даражасига етадиган шоир ўтмаган. У биргина туркий тилида асарлар яратиб қолмади, балки форс тилида ҳам қасидалар ёзди. Лутфий ижодида ҳақиқат ва адолатни севиш, шафқат ва мурувватли бўлишни тарғиб қилиш, илм ва санъатни севиш каби ғоялар катта жой олган.

Бу давр бадий адабиёти тараққиётида форс-тожик шоири Абдуррахмон Жомий (1414—1492) ҳамда ўзбек классик адабий тилининг асосчиси ва ўзбек классик адабиётининг сардори Алишер Навоийнинг ҳиссалари ғоят буюқдир. Лирика соҳасида Саъдий, Хофиз ва Камол Хўжандий қаторида турган Жомий жуда сермахсул олим ва истеъдодли адиб эди. Қарийб ярим аср давом этган ижодиётида у фан ва адабиётнинг турли масалаларига оид 99 та асар ёзди. У 15- аср адабиётида мавжуд бўлган деярли барча жанрларда асарлар яратди, ўзидан олдинги улуғ сўз санъаткорларининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди, бадий юксак асарлари билан дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшди. Жомийнинг энг йирик ва машҳур асари етти дostonдан иборат «Ҳафт авранг», шунингдек «Баҳористон» ва «Ҳирадномаи Искандар» асарлари фалсафий дидактик ва ахлоқий-таълимий мазмунга эга. «Ҳираднома»сида у деспотизм, зулм, очкўзлик ва кизғанчиқликни коралайди, меҳнатсеварлик, инсонпарварликни, кишиларнинг ҳуқуқий тенглигини тараннум қилади, ижтимоий адолат, кишилар ўртасида ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик ҳақида, тенглик тўғрисида орзу қилади.

Абдуррахмон Жомий улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг замондоши,

устози ва дўсти эди. Бу икки мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин тим-солидир. Инсон ва унинг бахт-саодати учун, маданият, илм-фан, санъат ва адабиётнинг равнақи учун кураш бу икки буюк сиймони бири-бирига яқинлаштирган эди. Навоий Жомийни устоз, буюк сўз санъаткори деб билди, у билан ҳамкорлик қилди, унга бағишлаб «Ҳамсаи ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. «Тухфат ул-афкор» («Фикрлар совғаси») асарини унга атади. Асарларида уни таъриф ва тавсиф этиб, юксак баҳо берди. Худди шунингдек, Жомий ҳам Навоийни буюк сўз санъаткори сифатида тақдирлаб, унга юксак баҳо берди. Жомий ҳам бир неча асарларини Навоийга бағишлади.

15- аср бадий адабиёти равнақида ўзбек халқининг улуғ фарзанди, буюк шоир, олим, мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳиссаси ғоят буюқдир.

Навоий бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У улуғ инсонпарвар, донишманд, давлат арбоби, ўзбек адабий тилига асос солган ва ўзбек классик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, истеъдодли қомусий олим бўлиб етишади. У даврининг маданий ҳаётига раҳнамо, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомий, кўплаб шогирдлар етиштирган устоз бўлди. Навоий тил, адабиёт, муסיқа, тарих, фалсафа, астрономия, тарбия назарияси соҳасида жуда кўп қимматли илмий

асарлар, ўттиздан ортик, йирик бадий асар ёзди. «Ҳамса», «Ҳазойин ул-маоний», «Маҳбуб ул-кулуб», «Лисон ут-тайр» шулар жумласидандир. Навоий «Фоний» тахаллуси билан форс тилида ҳам ижод қилиб, «Девони Фоний», «Ҳасби ҳол», «Тухфат ул-афкор» каби лирик асарлар яратди.

Навоий асарларида муҳаббат ва садоқат, дўстлик ва қардошлик, адолат ва тинчлик зўр маҳорат билан тараннум этилади. У одамларни инсонга муҳаббатли бўлишга даъват этди, меҳнатни улуғлади. Шоир одамларни фанни эгаллашга, билимларни ўзлаштиришга чақирди, саводли бўлишнинг амалий аҳамиятини уқтирди. Навоий ғаразли мақсадларни кўзлайдиган амалдор ва руҳонийларни қаттиқ қоралади ва уларнинг ўз мансабларини суистеъмол қилишларини лаънатлади.

Навоий тарихни билишнинг аҳамияти айниқса катта эканини уқдириб, одамларни тарихни ўрганишга даъват этди. Унинг фикрича, тарих фани шоҳлар, ҳукмдорларнинг таржимаи ҳолини ёзиш эмас, балки мамлакат тарихини ўрганиши керак. У салтанатни нималар ҳалок қилишини ва нималар фаровонликка олиб келишини, қандай ишлар туфайли мамлакат обод бўлишини, қандай ишлар сабабли мамлакат таназзулга юз тутишини, қандай ишлар туфайли мамлакат маъмур бўлишлигини, қандай ишлар халққа фароғат ва бахт келтиришини тарих кўрсатиб бериши лозим деб ҳисоблади.

Навоий таъкидлашича, халқнинг фаровонлиги, давлатнинг равнақи деҳқонлар ва қосибларнинг оғир ва машаққатли меҳнати натижаларига боғлиқ. Шу сабабли уларни ҳур-

матлаб, меҳнатини ардоқлаш лозим. Навоий шох, бек ва бошқа амалдорларнинг хунарманд-косибларга, деҳқонларга зулм ўтказишларига қарши чиқади. Навоий одамларни инсофли, олийҳиммат, меҳнатсевар бўлишга даъват этди, жаҳондаги барча маъмурчиликнинг манбаи меҳнат деб, уни мақтади.

Навоийнинг хушхулк, одобли ва тарбияли бўлиш тўғрисидаги фикрлари, айниқса, қимматлидир. У тарбияли бўлишни юксак ва олижаноб фазилатлардан бири деб ҳисоблаб, одамларни хушмуомала, хушфеъл бўлишга чақиради. Шоир юксак ахлоқий сифатларни адолат, инсонпарварлик, одамларга меҳрибон бўлиш билан чамбарчас боғлаб, адолат ёрдамида мамлакатни обод қилиш мумкинлигини, ҳар бир киши ўзининг хулқи ва одоби билан одамларни хурсанд қилиши лозимлигини уқтириб ўтади.

Хуллас, ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўзининг фаолияти ва ижодиёти ҳамда бебаҳо асарларида кўтарган ўта инсонпарвар ғоялари билан жаҳон адабиётининг буюк санъаткорлари қаторидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади. Унинг номи ва мероси Гомер ва Данте, Рудакий ва Фирдавсий, Низомий ва Шота Руставели, Саъдий ва Жомий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Рабиндранат Тагор ва Лу Син каби улкан мутаффакирларининг номи ва меросидек абадийдир.

**МУҲИМ ВОҚЕАЛАР, ТАРИХИЙ ШАХСЛАР
САНАСИ**

Амир Темур ибн Тўрғай Ба- ходир — давлат арбоби ва буюк саркарда	1336. 09. 04 1405. 18. 02.
Сабзаворда сарбадорлар ха- ракатининг бошланиши	1337
Важухуддин Масъуд бошлик сарбадорлар ҳукумати ту- зилиши	1338
Амир Темур — Кеш (Шаҳри- сабз) ҳокими	1361
Амир Темур билан Амир Ҳу- сайннинг Туглук Темурга қарши иттифоқи	1361
Амир Темур ва Амир Ҳусайн- нинг Илёсхўжа билан тўк- нашуви («Жанги лой»)	1365
Мўғул хони Илёсхўжанинг Са- марқандни қамал қилиши	1365
Самарқандда Мавлонзода ва Абу Бакр Кулуйинаддоф бошчилигида сарбадорлар кўзғолони	1365
Амир Ҳусайн — Мовароуннаҳр ҳокими	1366

Амир Хусайн томонидан сарбадорлар раҳбарларининг катл этилиши	1366
Амир Темурнинг Амир Хусайн-га қарши кураши	1366 — 1370
Амир Темур — Мовароуннаҳр. амири	1370
Амир Темурнинг Олтин Ўрда ва Хоразмга юришлари	1372 — 1375
Амир Темурнинг «Уч йиллик юришлари» (Эрон, Кавказ-орти)	1386 — 1388
Олтин Ўрда хони Тўхтамининг Ўрта Осиёдан қувиб чиқарилиши	1388
Амир Темурнинг «Беш йиллик юришлари»	1392 — 1396
Амир Темурнинг Хиндистонни забт этиши	1398
Амир Темурнинг «Етти йиллик юришлари»	1399 — 1404
Амир Темур билан Йилдирим Боязид тўқнашуви (Анкара ёнидаги жанг)	1402

Темурийлар давлати тепасида:

Шохрух ибн Темур	(1409 — 1447)
Улугбек ибн Шохрух	(1447 — 1449)

Абу Саид ибн Султон Му- хаммад	(1458 — 1469)
М о в а р о у н н а х р д а (п о й т а х т и С а м а р к а н д)	
Ҳалил Султон	(1405 — 1409)
Улуғбек	(1409 — 1449)
Абдулатиф	(1449 — 1450)
Абдуллох Мирзо	(1450 — 1451)
Абу Саид ибн Султон Му- хаммад	(1451 — 1469)
Султон Аҳмад ибн Абу Саид	(1469 — 1494)
Султон Маҳмуд ибн Абу Саид	(1494 — 1498)
Султон Али ибн Султон Маҳмуд	(1498 — 1500)
Х у р о с о н д а (п о й т а х т и Х и р о т) :	
Шохрух	(1396 — 1447)
Улуғбек	(1447 — 1449)
Абулқосим Бобур	(1449 — 1457)
Абу Саид ибн Султон Му- хаммад	(1458 — 1469)
Султон Маҳмуд ибн Абул- қосим Бобур	(1457 — 1459)
Султон Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бой- каро	(1470 — 1506)
Бадиуззамон ибн Султон Ҳусайн	(1506 — 1507)

Хиротда Шоҳрух номига хутба ўқилиши	1405 йил 1 март
Самарқандда Ҳалил Султон тахтни эгаллаши	1405 йил 18 март
Хоразмни Идику Ўзбек босиб олиши	1406
Шоҳрух ва Ҳалил Султон тўқнашувлари	1406 — 1409
Ҳалил Султоннинг амир Худайдод Хусайнга асир тушиши	1409 йил 30 март
Шоҳрухнинг Самарқандни олиши, Улуғбек Мовароуннахр тахтига ўтириши	1409 йил май
Улуғбекнинг Оқ Ўрдага юриши ва Шарқий Туркистонни қўшиб олиши	1416
Самарқандда Улуғбек томонидан «Дор ул-илм» — Самарқанд академиясига асос солиниши	1429
Улуғбекнинг ўлдирилиши	1449 йил 27 октябрь
Абдуллатифнинг қатл этилиши	1450
Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллаши	1470
Алишер Навоий вазир лавозимида	1472 — 1476

Бобур Заҳриддин Муҳаммад— темурий ҳукмдорларининг сўнги намояндаларидан би- ри, подшоҳ, шоир	1483 — 1530
Мирзо Умаршайх вафоти ва Бобурнинг Фарғона тахти- га ўтириши	1494
Бобурнинг Самарқандга юриш- лари	1497 — 1500
Бобур Қобул ҳукмдори	1504
Бобурнинг Исмоил Сафовий билан иттифоқи ва Самар- қандни сўнги бор ишғол қилиши	1510
Бобурнинг Шайбоний Убай- дулла Султондан мағлу- бияти	1512
Бобурнинг Ҳиндистонга юри- ши (Дехли яқинидаги По- нипат жанги)	1526
Абулхайрхоннинг кўчманчи ўз- беклар давлатига асос со- лиши	15- аср ўрталари
Абулхайрхоннинг Сирдарё бў- йидаги бир қанча шаҳар ва қалъаларни босиб олиши	1446 — 1448
Абулхайрхон вафоти ва кўч- манчи ўзбеклар давлати- нинг қулаши	1468
Муҳаммад Шайбонийхон то- монидан кўчманчи ўзбек- лар давлати тикланиши	1480 — 1485
Шайбонийхоннинг Самарқанд- ни олиши	1500

* *
*

- Шаҳрисабзда Оксаройнинг қурилиши 14- аср охири
15- асрнинг боши
- Туркистонда Аҳмад Яссавий мақбараси қурилиши 14- аср охири
15- аср боши
- Самарқандда Бибихоним масжиди қурилиши 1399 — 1404
- Бухорода Улуғбек мадрасаси қурилиши 1417
- Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилиши 1417 — 1420
- Ғиждувонда Улуғбек мадрасаси қурилиши 1432 — 1433
- Шаҳрисабзда Қўкғумбаз масжиди қурилиши 1435
- Улуғбек расадхонасининг қуриб битказилиши 1424 — 1429
- Улуғбекнинг «Зижи жадиди Қўрагоний» асари битилиши 1437

* *
*

- Козизода Румий Салоҳуддин
Мусо ибн Муҳаммад ибн
Маҳмуд — математик ва
астроном 1360 — 1437
- Шарафуддин Али Яздий — та-
рихчи ва шоир, «Зафарно-
ма» (1419 — 25) муаллифи ? — 1454
- Ибн Арабшоҳ Шиҳобуддин Ах-
мад ибн Муҳаммад ибн Аб-
дуллоҳ ибн Иброҳим — араб
тарихчиси. «Темур ҳақида-
ги хабарларда такдир ажой-
иботлари» асари машҳур 1388 — 1450
- Клавихо Рун Гонзалес — ис-
пан сайёҳи. Амир Темур са-
ройига элчилар бошлиги си-
фатида келган. «Буюк Те-
мур тарихи» асарининг му-
аллифи ? — 1412
- Улуғбек Муҳаммад Тўрғай —
Мовароуннаҳр ва Хуросон
хукмдори, буюк олим, маъ-
рифатпарвар 1394 — 1449
- Али Қушчи Алоуддин Али ибн
Муҳаммад — машҳур аст-
роном, математик 1403 — 1474
- Алишер Навоий — ўзбек хал-
қининг улуғ шоири ва му-
тафаккири, жаҳон адабиёт-
тининг буюк сиймоларидан 1441 — 1501

- Навоийнинг «Ҳамса» асари битилиши 1483 — 1485
- Навоийнинг «Ҳазоин ул-Маоний» асарига тартиб берилиши 1491 — 1496
- Хусайн Бойқаро Хусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро—Хуросон ҳукмдори, ўзбек шоири (тахаллуси — Хусайний). 1438 — 1506
- Коший Гиёсуддин Жамшид ибн Масъуд—Ўрта осиелик машхур математик ва астроном 2 — 1430
- Мавлоно Лутфий — «форсий ва туркийда назари йўқ» шоир (Навоий сўзи) ўз замонининг «малик ул-каломи» 1366 — 1465
- Абдуррахмон Жомий - фортожик шоири, файласуф, накшбандийлик тариқатининг йирик вакили 1414 — 1492
- Абулфазл Самарқандий Абулфазл Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик ибн Али ибн Ҳайдар — таржимон ва тарихнавис олим 12- аср
- Абдураззок Самарқандий—тарихчи 1413 — 1482

- Хўжа Аҳрор Хўжа Убайдуллох — шайх, накшбандийлик тариқати раҳнамоларидан. Ўз замонида «валий» деб эътироф этилган 1404 — 1490
- Беҳзод Камолиддун — машҳур мусаввир 1455 — 1535

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Мовароуннаҳрдаги сиёсий парокандалик ва сарбадорлар ҳаракати	7
Темури давлатининг ташкил топиши ва унинг ҳарбий юришлари	13
Сохибқирон давлатининг ички ҳаёти. Ҳарбий ислохот ..	33
Самарканд — марказлашган давлат пойтахти	46
Европа давлатлари билан элчилик алоқалари	55
Темурийлар ва Улуғбек давлати	63
Темурийлар давлатининг инқирози	76
Темурийлар даврида хўжалик ва ер эгаллиги	87
Ҳунармандчилик, савдо ва пул муносабатлари	99
Илм-фан ва маданий ҳаёт	114
Меъморчилик	126
Китоб санъати	137
Тасвирий санъат	140
Музыка	143
Адабиёт	144
Муҳим воқеалар, тарихий шахслар санаси	149

А. Р. А. ШАМДУЖОНОВ

ТЕМУР ВА ТЕМУРИДЛАР САЛТАНАТИ

Комуслар йили тахририяти

Тошкент, 1994

Теришга берилган № 1098/94
Босишга русско-тошкент № 07, 94.
Қоғоз бичими 70×100

Шарҳли босма кўчма
Нашриёт хисоби қилинган
Тиражи 25 000
Буюртма № 400
Баҳоси шартнома бўлиши

Комуслар йили тахририяти. Тошкент, 700121, Навоий кў-
часи, 30-уй